

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

Ա Ձ Գ ի Կ Ր Օ Ն Ժ Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն
Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր ՈՒ Թ Ի Ւ Ն Գ Ի Տ ՈՒ Թ Ի Ւ Ն
Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր ՈՒ Թ Ի Ւ Ն

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — Հ Ա Տ ՈՐ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ԵՐԲՈՐԴ — ՄԱՐՏ 1875

Ա. Հրէեց ԴԷՍ Երբորդ-Նեան հաւաքէ
Բ. Անդրեայ ԴԷՍ Ժեմալան-Նեան ինդերը
Գ. Վեդ — Հաճի Սաֆեր . Ուստի 'է Սըմբաւան
Դ. Արեւորդեւ
Ե. Բարոյան . — Ի իրեց հաւաքեալ հաշույ վճարէ
Զ. Բանաստեղծ-Նեան . — Ի Գորունն
Է. Այլ և այլ . — Սահակ Բեւեբ ԴԷ . — Վեհանյան-Նեան

Յ Ա Ր Մ Ա Շ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՍ Ձ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
— 1875 —

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1000 NORTH EAST

CHICAGO, ILL.

1918

ՀՐԷԻՑ ՄԷՁ

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՀԱԻԱՏՔԸ

Երևան . Տէ . Թի . Բ . Եր . 79 .

Գ .

Թաղմուտին եւս մակագրեալ ճառին մէջ գրուած է՝ որ աշխարհի ստեղծումը մէկ հատիկ արդարոյն զօրութեանը մէկ գործն է . վասն զի գրուած է թէ՝ «Ետես Աստուած զլոյսն զի բարի է» . և ետայի մարդարեւին գրուածոյն մէջ ալ յստուած է . «Ասացէք արդարոյն զի բարի է» . Այս բարի կոչումն արդարոյն վերաբերելոյն վրայ եթէ տարակոյս մնայ , հետեւեալ վերկայութիւնն այն տարակոյսը վերցունելու բաւական է . Մէտաւ եւս զմակագրեալ գիրքն ետայեայ Գ . զլոյսն

մեկնութեան մէջ կըսէ . «Ըսէ՛ք արդարոյն՝ աշխարհի տիրոջ՝ թէ բարի է մեզի համար դորձածներովը . վասն զի դրուած է . «Յաւուրն յայնմիկ լինիցի քաւութիւն վասն ձեր» (Գլխ. Ժ. 2. 36) : Անոր համար Տաղաւարահարաց տօնին օրը ձեռքերնին արմաւենեաց ճիւղ կառնեն և կերգեն ըսելով . «Օրհնեցէ՛ք զՏէր զի բարի է» : Ասիկայ Տէրն մեր ինքն ալ սուրբ աւետարանին մէջ մեզի սորվեցուց ըսելով . բարին մէկ հատիկ է , որ է Աստուած . «Չիք ոք բարի, բաց մի Աստուած» : (Մարկ. Ժ. 10) : Առաքել Աբրահամ Լուսբիներ՝ Մէտրաշի վերոյդրեալ խօսքին վրայ սա ծանօթութիւն թիւնը կուտայ . «Արմաւենիի ճիւղերուն» և մեր մեղաց քաւութեան իրարու հետ ինչ յարաբերութիւն ունենալը գիտնալն աղէկ բան մ'է : Ասոր վնասած յարաբերութիւնը շատ ժամանակէ ՚ի վեր դառնում է : Երբ այն արդարն որ մէկ հատիկ բարին է , մեր մեղաց քաւութիւնը կատարեալ լինելու սահմանած քաղաքը կը մտնէր , ժողովուրդն իրենց ուրախութիւնն յայանելու համար արմաւենիի ճիւղեր ձեռքերնին բռնելով դիմաւորեցին զանիկայ : Յիշեալ ռաբբին շուարեցունողն այն է՝ որ սուրբ աւետարանին ցցուցած քաւութիւնն ընդունիլ չուզէր :

Առբի Սալման Լանխատ՝ Եսայեայ մեկնութեան մէջ՝ Մետրաշ Եալդութին վերոյդրեալ խօսքն աւելի ընդարձակ կը բացատրէ . «Տաղաւարահարաց տօնին օրը ձեռքերնիս եղած արմաւենեաց ճիւղերը՝ յաղթութիւնն ստանալնուս և մեղքէ և սատանային ձեռքէն ազատելնուս նշանն է . Որովհետև խորայնի որդիքն այս ճիւղերը ձեռքերնին բռնելով վստահութեամբ մը կը քալեն , իմացունել կուզեն ասով որ աստուածային պատեանն իրենց դատը վաստկած են . և քաւութեան օրը մաքրում են , վասն զի արդարը՝ որ աշխարհիս սէրն է , այն արդարն է՝ որուն համար դրուած է , թէ արդարն աշխարհիս հիմն է : (1) Բաւութեան տօնին

(1) Այսպէս դրուած է առակաց Ժ. Գլուխ 25 համարին

Երբ հինգ ապաշխարողական դործերու միջնորդութեամբ մեղաց թողութիւն կրլայ, և այս թողութիւնս խոհեմութիւն է. (1)

Թալմուտին Մեւթեմ մականգրեալ ճառին մէջ գրուած է՝ թէ աշխարհս հէ դրով ստեղծուեցաւ, և այս դրոն՝ ինչպէս որ տեսանք, յաւիտենական բանն է։ Մեւթալ Բապտէ և Մեւթալ Եւթալ գրքերն և ընդհանրապէս ամէն հեղինակներն՝ որ աւանդութեանց կը հետեւին, խիստ շատ տեղ այն գերագոյն ճշմարտութեան վկայութիւն կուտան, չգիտնալով որ իրենց անհաւատութեանը դատապարտութիւնն է (2)։ Զօհարին մէջ ալ հետեւեալ խօսքերը կը գտնեմք. իբ. թերթին 88 էջը կըսէ. «Աւալն լոյսը Բաբ անուանեցաւ», իբ. թերթին 190 էջը կըսէ. «Բարի մարդն ամենասուրբն է» որ օրհնեալ ըլլայ, «ը բարի կըսուի, ինչպէս որ գրուած է. «բարի է տէր աւ ամենեւեան»։ (Սաղմ. Ճիտի.

խօսքը՝ երրացականին մէջ։

(1) Բարբրին ըսած հինգ ապաշխարողական դործերն ասոնք են՝ դորս մինչեւ հիմայ Հրէայք կը պահեն. Ա. խիստ ծոփ բռնել. Բ. ո՛չ բազմիք երթալ և ո՛չ տունը լուացուիլ. Գ. անուշահոտ բան չքուիլ, Դ. ոտքերնին բոլորիլ ըլլալ. Ե. ամուսնական դործէ ժուծկալել։ Այս հինգ տեսակ ապաշխարութիւններն՝ յիշեալ ռաբբին հրէից հէ դրոյն յարմարցունելով՝ որ հինգ հատանքը կնշանակէ արարածցոյց հէ գերոյն պէս, և միանդամայն՝ Աստուծոյ անհաղորդելի Եհեզան անուան երկրորդ դիրն է, զոր ինչպէս որ ետքը պիտի ցըցունէ Տրաք, աստուածային երեք անձանց երկրորդին կը վերաբերի, ըսել կանխարկէ որ այս երկրպագելի անձին ալ՝ զինքովն է որ մեղաց քաւութիւն կըլլայ. քայց այս բացատրութիւնն յայտնի չընէր խոհեմութիւնն է՝ ըսելով կանցնի։ Եթէ այս այսպէս չըլլայ, մեղաց քաւութիւն այն հինգ տեսակ ապաշխարութեամբ, ինչպէս խոհեմութիւն ըլլալը չը հասկցուիր։

(2) Կան ալ՝ որ զիտեն և կը ծածկեն, քայց այնպէս կը ծածկեն՝ որ եթէ այս մտքով չառնուի, բան մը չհասկցուիր, ինչպէս որ ռաբբի Լանխատ ըրաւ, հինգ թիւ նշանակող հէ գրոյն համբանքով հինգ տեսակ ապաշխարութեամբ մեղաց թողութիւն ըլլալը խոհեմութիւն կոչելով։

Գ, ըստ երբայականին) : Դ. Թերթին 16 էջը կըսէ , «Աստուած տեսաւ որ լոյսը բարի էր : Ասիկայ միջին սիւնն է : (1) Այս բարւոյն լոյսը կը ճառագայթէ երկինքէն և երկրին վրայ և Նէհեմիա անուան խորհրդոյն ուրիշ յատկութիւններուն մէջ . և այս անունն սյնալիս անուն մ'է՝ որ ամէն յատկութիւն իր մէջ կը պարունակէ : (2) Նոյն Զոհարին վերոյիշեալ տեղը կըսէ . Աստուած լոյսը տիւ անուանեց : Ինչ ըսել է անուանեց : Աստուած լոյսը այն կատարեալ լոյսէն ելլելու արամագրեց՝ որ միջին տեղը բռնած է, լոյս մը՝ որ աշխարհիս հիմն է , և աշխարհներ կը կենան անոր վրայ . և այս կատարեալ լոյսէն՝ որ միջին սիւնն է , կը ծագի հիմը . այն՝ որ յաւիտեան կենդանի է , որ աշակոյճեան տիւն է : Ասոր այս խօսքին քով բեր սուրբ Աւետարանին խօսքերն՝ որ զմարմնացեալ Բանն Աստուած մէկ տեղ մը ճշմարիտ լոյս կանուանէ (Յովհ. Ա. Գ) և ուրիշ տեղ մը՝ անոր Հօր Աստուծոյ քով նստած ըլլալը կը

(1) Աւանդութեան հետեւող ուսմաններն երրորդութեան երկրորդ անձն այս կերպով կը բացատրեն :

(2) Այս տեղ դնել պատշաճ կը դատեմք Տրաքայ մէկ ծանօթութիւնն՝ որ Նէհեմիա բառին երբայականը բաղկացնող չորս դրերուն՝ ըստ աւանդապահ հրէից պարունակած խորհուրդներն եւ յատկութիւններն աղէկ կը բանայ : Նրա է . Սիւնակովկայի իմաստուններն ամէն ատեն այս դրերս սուրբ երրորդութեան նշանադիր բռնած են : Առաջին դիրն է Եփ , որ առաջին կէտ կանուանեն , ուրիշց առաջագայտներն անոր հետ մէկ են : Երկրորդ դիրն է Նէ , որ յաւիտեանական բանը կը նշանակէ՝ կըսեն : Երրորդն է Վա , որ աստուածային երրորդ զօրութիւնն է՝ կըսեն , եւ նախկին երկու անձանց դրեթէ իրարու հետ հաղորդեցնող , եւ ասիկայ նոյն Վա դրոյն բառական նշանակութիւնէն կառնեն՝ որ բաղձիւսական է՝ չարկապին համադր է : Զարմանք կը բերէ այս դրերուն երկրորդ դրոյն՝ որ յաւիտեանական բանը կը նշանակէ , նոյն Նէհեմիա բառին վերջին դիրն ալ ըլլալով երկու անձամբ կրկնուելուն վրայ նոյն ուսմաններուն ըրած խորհրդածութիւնը : Ասիկայ անոր երկրորդ ընտելիւն մ'ալ տեսնալը կը նշանակէ՝ կըսեն , այն է՝ աստուածայնոյն հետ մարդկային բնութեան միանալը :

վկայէ. (Մարկ. ԺԶ. 19) . Ռաբբիներն այս ալ կըսեն՝ Թէ այս լոյսն աշխարհէս առաջ կտր և յաւիտենական է : Նոյն Զօհարի Գ. Թերթը 156-րորդ էջն՝ եղիցի լոյս խօսքին վրայ այսպէս կը խօսի . « Ի՛նչ որ եղած է՝ այս եղիցի խորհրդական բառովս եղած է , և ասիկայ հօր և մօր խորհրդոյն կը վերածի՝ որ եօր և հէ դերբով կը յայտնուին , (1) և նախնական կէտին մէջ կընկղմի » : Լ. Թերթին 120 էջը՝ և ասաց Աստուծոյ , եղիցի լոյս՝ խօսքն այսպէս կը մեկնէ . « Ռաբբի Կուտա կ'ըսէ , աւանդու թենէ այնպէս կը սորվիմք՝ որ ասիկայ արդէն երկար ժամանակէ ՚ի վեր կեցած լոյսն է , և ասիկայ բնագոյնն և լոյսն եւ խօսքէն կելլէ » : Քիչ մը ետքը Զօհարին մէկ ուրիշ խօսքն ալ մէջ տիտի բերեմք , որ միևնոյն կերպով այս երկնային լուսոյն յաւիտենական ըլլալը կը ցըցունէ :

Դ

Այն լոյսն՝ որ դերադոյն բարին և դերադոյն արդարն է , Մեսիային ժամանակին պահուած է ՚ի նպաստ արդարոց : Թալմուտը Հօգի մակագրեալ ճառին մէջ՝ լուսոյ վրայ իբրև յատկութիւն նշանակուած բառն համար խօսելով՝ արդար ըսելէն զատ բան չնշանակէր ըսելէն ետքը կը յաւելու . երբ արդարոց համար Աստուծոյ պատրաստած լոյսն Ադամ տեսաւ՝ ուրախացաւ , ինչպէս որ գրուած է . « Լոյս արդարոց ուրախ առնէ » . (Աւի . ԺԳ . 9 . ըստ եբրայականին) : Աբրահամու համար ալ տէրն մեր կըսէ . « ետես և ուրախ եղև » . (Թի . Ը . 56 .) : Զօհարը ռաբբի Պարապպային սա խօսքը կը կրկնէ . ինչո՞ւ համար սուրբ Գիրքն ըսած է , ասաց Աստուծոյ , եղիցի լոյս , և ետքը՝

(1) Երբորդութեան առաջին եւ երկրորդ անգամն խորհրդոյն :

տեսած և մարդու տկանջ չէ լսած, անիկայ պահեց
Սրտուած իր ընտրեալներուն համար :

Ե

Եթէ Ծննդոց գրքին առաջին տունը Հայր Աստուած
եւ Որդին Աստուած կը նշանակէ, երկրորդ տունն ալ
Հոգին սուրբը կը նշանակէ, ըսելով « եւ Հոգի Աս-
տուծայ շրջէր 'ե վերայ Տրայ(1) » : Թալմուտին Հաղիկա-
ճառին մէջ գրուած է . « կը շրջէր ' ինչպէս որ աղաւ-
նին իր ճագերուն վրայ, առանց մնասելու » : Ուրբի
Լիւլումն Եարխի ' իր յօրինած ծննդոց մեկնութեան
գրքին մէջ Թալմուտին այս ըսածն աւելի ընդարձակ
կը բացատրէ . կըսէ . « փառաց աթոռը, այսինքն
աստուածութիւնը օգերուն մէջ թեւերը բացած ջու-
րերուն վրայ կը կենար ամենաարեայն բերանին Ծննդը (2)
եւ անոր Բանովն ' առանց ճնշելու իր բոյնին վրայ կե-
ցած աղաւնի պէս, որ ռամիկ լեղուով թխսել կըսուի » :
Այս տեղն յիշեալ ռարբին զՀոգին սուրբ ո՛չ միայն աս-
տուած կը ճանաչէ, այլ և միւս երկու անձերէն ան-
բաժանելի կը ցուցունէ : Ինքն Եարխի ' Երուսաղեմի և
Բաբելոնի Թալմուտներուն միտքն աղէկ մը չհասկնալով,
այս տեղս գրածն ասոնց եւ Մէտրաշ Ռապպային ըսած-
ներուն նիւթական մէկ բացատրութիւնն է . քանզի այս
հրէայ հեղինակը վերջին ժամանակի ռարբիներէն ըլլա-
լով ' սուրբ երրորդութիւնը կամ երեք անձանց 'ի մի
աստուածութիւն ըլլալը չէր ընդուներ և հայհոյութիւն
կը կաթճէր, և ասով նոյն իսկ իրենց Թալմուտին ըսած-
ները չհասկնալու չափ մտաց աչքը կուրացած էր :

(1) Երբայական լեղուն անուններու հոլովայանդ չունե-
նալուն համար հրէայ ռարբիներուն մէջ հոգին ' Աստուած
ըսել ալ հասկցող գտնուած է :

(2) Հողուովը :

Ձօհար գիրքը՝ զոր կարծես թէ քրիստոնեայ մ'է
գրողը, եկեղեցւոյ ամէն ժամանակ և ամէն տեղ դաւա-
նած այս ճշմարտութիւնը գաւանելու այս յարմար ա-
ռիթը փախցունել չուզածի պէս է, Հոգին սուրբ աղաւ-
նակերպ ցցունելով՝ ինչպէս որ եղաւ առաջին անդամի
երևումը Յորդանան գետին վրայ տեառն մերոյ մկրտո-
ւած ատենը : Այսպիսի մկրտութիւն կամ լուացում-
ներ օրէնքը հաստատութեամբ աւանդած էր, և տեա-
ռին մերոյ քարոզութեան պաշտօնին ուղղնաւորութիւնն
ալ այս մկրտութեամբ եղաւ, զոր ետքն իւր հաւատա-
ցելոց կարգը մտնելուն երուն անհրաժեշտ պայման ա-
ւանդելէն զատ՝ մարդկային ազգի ծնողներէն անոնց
ծննդոցը ժառանգութիւն մնացած սկզբնական մեղքը
սրբելու զօրութեամբ հրաշացոյց, զոր հին օրինաց ո՛չ
մկրտութիւնն ունէր և ո՛չ ուրիշ ծէսերն և արարողու-
թիւնները :

Սուրբն Ղուկաս տեառն մերոյ մկրտութիւնը պատ-
մած ատեն կըսէ . « Եւ Յիսուս էր ամաց իբրեւ երես-
նից սկսեալ », Տրաք՝ որմէ կառնումը այս գրուածոյս
նիւթը, կը կարծէ թէ այս սխալ բառը տեառն մերոյ
չէ՛ թէ տարիքը կը ցցունէ՝ երեսուն տարին սկսած
կամ նոյն տարին նոր մտած ըսելու պէս, այլ՝ քարո-
զութեան նոր սկսած ըսել կը հասկնայ . Այս կերպ մեկ-
նութիւնը շատ հաւանական չէ . որովհետեւ այս խօսքով
կըսկսի տեառն մերոյ ազգահամարն և անմիջապէս ան-
կէց ետքը անոր լեռն առանձնանայն և քառասորեայ
ծովապահութիւնն և սատանայէն փորձուիլն, և այլն .
Ուստի թէ որ այս կերպ մեկնութեան հաւանութիւն
տուող ալ կայ, խիստ քիչ ըլլալու է . Այս մեկնիչներուն
մէկն է Կուռնէլիոս Ալաբիտէ հռչակաւոր մեկնիչը :

[Եւ]

Ուշիմ ընթերցողք մինչև հիմայ գրուածներէն հաս-
կըցած կըլլան՝ որ Սուրբ Երրորդութեան հաւատքը նախ-

նի հրէից մէջ աւանդութեամբ կար՝ զոր հնադոյն
 ռարբիններն իրենց դրուածոց մէջ ալ աւանդելէն չէին
 վախչեր . և ասիկայ կերպով հասկցունելու համար բա-
 րակ խորհրդածութիւններ ալ կը հանէին , ինչպէս է
 երբայական բնագրին մէջ՝ «եղիցի լոյս և եւ լոյս գը-
 րուածը՝ զոր ամէն թարգմանիչք եղև կը թարգմանեն ,
 որ անոնց տուած մեկնութեանը տեղը չտար , և թարգ-
 մանչաց միաձայնութեանը նայելով՝ շատ հաւանական
 է ըսելը՝ թէ երբայական հին բնագիրն ետքերը փո-
 փոխութիւն մը կրած է , որ թեթև բան մ'ալ է . վա-
 սըն՝ զի անկատար և կատարեալ ժամանակները վերջը
 մէկ եւ կամ է դիր մը պակաս կամ աւելի դնելով կը-
 լայ . եւնի՝ ըսել է եր , և եւնի , եղև . Ասոր պէս է Եհոնի բա-
 ռին դրերէն առած մեկնութիւնին . Բուն վարդապե-
 տութիւնը շիտակ , բայց անոր իբրև աստուծոց մէջ բն-
 րած մեկնութիւնին ամէն ատեն զօրաւոր չեն :

Այս վարդապետութիւնը Մովսէս մարգարէն Աս-
 տուծոյ ընդէն արձանագրեց , տասնաբանեայ պատո-
 ւիրանին առաջին կէտն այս դնելով . «Եւր , իսրայէլ
 դէր Աստուծոյ քո դէր մի է .» (Ռ . Օրինաց , 2 . 4) : Ասիկայ
 չդիտցած բաներնին նոր սորվեցունել մը չէր . վասն զի
 արդէն Աստուծոյ միութիւնը գիտնալին յայտնի է .
 այլ գիտցածնուն՝ զոր նախնական աւանդութենէ սոր-
 ված էին , մտքերնին չհանել էր , և ասիկայ շատ կա-
 րևոր էր , վասն զի ամենասուրբ երրորդութեան՝ զոր
 Աստուծոյ անունը երեք անգամ կրկնելով կականարկէ ,
 երկրորդ անձն էր՝ որ մարդկային ազգի փրկութեան
 համար մարդ պիտի ըլլար , և անով ըլլալիք փրկու-
 թիւնը ժառանգելու իրաւունք ունենալու համար հարկ
 էր անոր Աստուած և իրդի Աստուծոյ ըլլալուն հաւա-
 տալ . հետևաբար հաւատալ թէ աստուածային էու-
 թեան միութեանը մէջ անձանց շատութիւն կայ :

Եւ յիշուի , սուրբ գիրքը դիտող աչօք կարդացող
 ներք կրնան դիւրաւ նշմարել , որ մէկ երկու տողի մէջ
 պարունակուած խօսքի մը կարգ՝ երեք անգամ Աս-

տուժոյ անունը յիշելն անսովոր բան մ'է : Երեմիա մարգարէն իր մէկ խօսքին մէջ՝ որ Մովսիսական վերոյդը բեալ խօսքին հետ համեմատութիւն մ'ունի, երբայսկան Եհօֆահ անունն՝ որ ինչպէս առաջ ալ ըսուած է՝ Աստուծոյ անհաղորդելի անունն է, միայն մէկ անգամ մը գրուած է (Երեմ. Ժ. 10) : Մարգարէին խօսքն է. «տէր Աստուած մեր ճշմարիտ, ուր Կէր Աստուած բառերուն տեղըն է՝ Եհօֆահ Էլօհի», և այս սուրբ գրոց սովորական կերպն է, երբ սուրբ երրորդութեան խորհուրդն ալ նարկերու դիտաւորութիւն չունենան (1) : Մովսէսմարգարէին զրուցուածքին անսովորութիւնը կը ցցունէ՝ որ առանց յատուկ և մասնաւոր դիտաւորութեան չէ, տակը մէկ ծածուկ խորհուրդ մը պիտի ըլլայ : Ո՛վ որ կը յիշէ տեառն մերոյ ըսածը՝ թէ մարգարէից և օրինաց մէջ գրուածներէն մէկ յովտ մ'անդամ՝ որ պղտիկ նշան մ'է, պարապ տեղը պիտի չանցնի, կը հասկընայ՝ որ միւսնոյն անուան՝ որ շորս դրով գրուած է, մէկ պղտիկ պարբերութեան մը մէջ երկու անգամ կրկնուիլը պարապ և անխորհուրդ բան մը չէ : Աստուծոյ անունն երեք անգամ կրկնուած է. բայց դիտողութեան ուրիշ կէտ մ'ալ այս է՝ որ առաջին և երրորդ անգամին Եհօֆահ անունը գրուած է, իսկ երկրորդ անգամին Էլօհիմ (2) : Բարեպաշտ ընթերցողն ասոր պատճառն հետաղօտելու է. Առաջին և երրորդ անգամներուն դործածուած բառն եղական, երկրորդն յողնական է : Ասկէց հասկնալու եմք որ երրորդութեան բառ

(1) Ելօհիմ բառն երբայական լեզուին մէջ յողնական ըլլալովն ի մի աստուածութեան անձանց բաղմութիւն կը նշանակէ թէեւ, չառ սովորական ըլլալուն համար ուշադրութեան այնքան ենթակայ չըլլար, որչափ կըլլայ անսովոր զրուցուածք մը :

(2) Հայերէն թարգմանութեան մէջ ալ՝ որ Եհօֆահ բառը Կէր կը թարգմանէ, այս կերպ բռնուած կը դաննեմք «Ի՞նչ Երայէլ, տէր Աստուած—Եհօֆահ Էլօհի—քո տէր Եհօֆահ—մի է» :

ներ կամ արմատը՝ կամ աղբիւրը միութիւն է, և այս] ամենակատար միութեան մէջ կը մտնէ երրորդութիւնը : Եւ յողնակի իւրօրէն բառն երկիցս կրկնուած եղա- կան Եւրօպէական բառերուն մէջ տեղը դրուելը որպէս թէ ասով շրջապատեալ բլրայ, կը ցցուին որ երրորդութիւնը կամ անձանց բաղմութիւնը միութեան մէջ պարու- րունակուած է : Այս բացատրութիւնը նոր կատարա- նի Աստուածաշունչ գրոց մէջ կը գտնեմք, ուր սուրբ Յովհաննէս տառապանիչն իր կաթողիկէ առաջին թղթ- թոյն մէջ կըսէ. «Երեք են որ վիայեն յերկինս՝ Հայր, Բանն, և Հոգին սուրբ. և երեքին մի են» (Ե. 7) :

Հրէայներն որ բարակ իմաստներ սուրբ գրոց մէջ գտնելու վարպետ են, Բառին երբայական «Բառը դրուելու կերպին մէջ զարմանալի դիտողութիւն մը կընէ : Եբրայականն երեք գրով միայն կը գրուի, մէջ տեղի «գիրը չգրուիր : Ասոնց առաջինին տակը մէկ կէտ մը կը դնեն, երբ որ կետադրութեամբ գրու- ւելու բլրայ, և Աստուածաշունչ գիրքն առանց կե- տադրութեան չեն տպեր, չըլլայ որ սխալ կարդացուի և ծուռ միտք մը հանուի մէջէն, երկրորդ գրոյն տա- կըն երեք կէտ կը գրուի, երկուքն իրարու քով և մէկն անոնց ներքին : Երրորդին տակն ալ դարձեալ մէկ կէտ մը կը գրուի : Առաւել դիտողութեան ար- ժանի է, որ Աստուածաշունչի քաղդէական մեկնաբա- նութեան մէջ՝ որ շատ հին ժամանակ յօրինուած է, և հեղինակը հրէայ անուանի ռաբբի մ'է, Եւրօպէական երբեք լման գրերով գրած չէ. այլ երեք հատ Եւր գի- րը գրելով կը հասկցունեն, որոց երկուքն իրարու քով և մէկն անոնց վրան դնելով՝ տակն ալ երեք կէտ կը դնեն վերը զրուցուած կերպով : Երբեմն աստուածային անունը նշանակող այս գրերը բոլորակաձև գծի մը մէջ կառնեն, որպէս զի՝ թէ՛ այն Եւր գրերն և թէ՛ երեք կէտերը զատ զատ չհասկցուին, երեքը միութեան մէջ հասկցուին, որ է երեք անձինք միւրնութիւն մի աստուածութիւն :

Հին սինակովկան զԱստուած նշանակելու յատկա՝

ցուցեր էր թէ գիրն , որ ինչպէս արաբերէնի մէջ՝ նը մանապէս երայերէնի մէջ ալ միացեալ երեք կէտ է , որ է երեք եօր գիր : Այս սովորութիւնը մինչև հիմայ կը պահեն հրէից աւանդապատկառած կարդացողները : Հիմակուան հրէայներն՝ որ տասնաբանեայ պատուաւիրանքին մէջ Աստուծոյ անունը վերոյգրեալ կերպով երեք անգամ կրկնուելուն՝ խելք հասցունելու կերպով տալու մեկնութիւն մը չունին սուրբ երրորդութեան խորհուրդը չընդունելուն համար , շատ նեղն ինկած են և շատ կաշխատին մեկնութիւն մը տալու , բայց աշխատելին պարապ տեղն է : Իրենց նախնի կարգացողներուն տուած մեկնութիւնը զիրենք կը դատապարտէ : Ռաբբի Պէխայի , որ մեծ յարգ ստացած է Սպանիա երեքսասաներորդ դարուն մէջ , իր շինած մեկնութեանը կարգին աւանդութեան հետեւելով կըսէ . «Մովսէս այս խօսքին մէջ կը պատուիրէ հաւատալ՝ որ Աստուածութեան երեք ընդհանուր ստորոգելիքն՝ որ են յաւիտենականութիւն , իմաստութիւն և զգոնութիւն , ի մի միացեալ են » : Այս երեք ստորոգելիքը ըսածովն աստուածային երեք անձինքը հասկընալ պէտք ըլլալն անուրանալի է . ապա թէ ո՛չ , յԱստուած շատ ստորոգելիք կան , բարութիւն , արդարութիւն , ամենակարողութիւն , ևն . ասոնք ետ ձգելով միայն երեքն առնուլն ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ տւենեալ : Ռաբբի Պէխայի՝ աստուածային անձանց աւելի աստուածային ընդհանուր ստորոգելիք ըսելով ասոնք իբրև մեկնաբանութիւն մէջ բերելով որոգայթ ինկած է :

Այս անուանի ռաբբին ըսածն թէ որ ուղղափառական մտքով հասկցուի՝ ինչպէս որ հասկցած կերևի Տրաք , Զհար գրքին Դիտանի մակագրեալ գլուխին հետեւեալ խօսքերէն ալ հաստատութիւն կը գտնէ . ուր Մազմուին «ուստի՝ եկեացէ ինձ օգնութիւն , օգնութիւն ինձ՝ ի տեսուէ եկեացէ» (Ճի. 2) խօսքին մէջէն «Եփեսոս» բառը ձեռք առնելով՝ որ երբայերէն երեք գրով կը գրուի , որ են «էֆ» , «օ» և «ն» և կը կարդացուի «էֆ» , կըսէ . «Դիտանի Զհար կրտսն՝ թէ «էֆ» գիրը գերա-

դոյն պատկն է, եւր՝ իմաստութիւնն և նաւ՝ զգօնութիւնը: Այս մեկնութիւնովը Ղաւթ մարգարէին խօսքին միտքը սա՛ եղած կըլլայ. «Գերագոյն երկնաւոր պատկէն և զգօնութենէն և իմաստութենէն օգնութիւն պիտի դայ ինձ. և այս երեքը մէկ Եփեսոս մ'են. վասն զի խօսքը՝ օգնութիւն ինձ՝ ի տեսածն եկեսցէ ըսելով կը լինցունէ» (1):

Ռաբբի Արոն, որուն մակնունքի պէս կուտան հըրէայք Հաւարւածականը, որ ըսել է՝ Բէն, և Ռաբբիներն իբրև մեծ աւանդապատճ կը սեպեն, ճիշդ ժամանակը յայտնի չէ. բայց Բաբելոնի հրէից ակադէմիային գլուխն ըլլալէն կրնայ դուշակուիլ՝ որ մետասաներորդ դարէն առաջ է: Ասիկայ Յաւարւածական գիրք մը չինած է, որուն մէջ կըսէ. «Աստուծոյ էութեան մէջ եղած երեք դէմքին վրայօք մարդ ո՛րքան միտք յողնեցունէ՝ ճիշդ գաղափար մը չկրնար ունենալ. ասոր համար բերանդ գոցէ՛ և անոր էութեան բնական արամադրութիւնը բացատրելու մի՛ աշխատիր: Այս վրսեմ խորհուրդը հասկցունելու համար է որ՝ Լուր խալայէլ, տէր Աստուած քո տէր մի է՝ խօսքը բաղկացընող գրեթէ մերջին ձայնաւորին նշանն է Բէն, ըսուածը (2): Արդ՝ Բէն ըսելը Բէն ըսել է. և ասով որպէս թէ, սուրբ Գիրքն ըսել կուզէ, գոցէ՛ բերանդ, և ասոր վրայ մի խօսիր»:

Երկրորդ օրինաց գրքին մեկնութեան մէջ Զօհար գրքին հեղինակն այսպէս կը խօսի. «Տէր—Եփեսոս—նախնի սրբոյն լուսովն ամէն բանին սկիզբն և Հոյ կուածն այն է: Աստուած մեր—Ելօհինու—ընդհանուրս վաղող գեաթերուն՝ աղբիւրներուն բղխած ձորն է: Տէր—Երկրորդ անգամ գրուած Եփեսոս բառը—արմատոյն կատարելութիւն տուող ճիւղերն են»։ Զօհարին զՀայր

(1) Տէր Բառին տեղ Սաղմոսին երրայական բնագիրն Եփեսոս կը ղնէ:

(2) Որ է մէկ պղտիկ ղիծ մը եւ ասկը մէկ կէտ մը:

Աստուած չեմք ըսելը Դանիէլի մարգարէութենէն առած է, որ զՀայր Աստուած հիւսնէ կանուանէ. (Դան. Ի. 13). Իսկ ընդհանուրս վազած դետոյն աղբիւրը բոլորած ձոր ըսելովն ո՞վ չհասկնար որ մարմնացեալ Որդիին Աստուծոյ կը ցցունէ. Ինքն իսկ տէրն մեր կըսէ. « Ուսարժ. ք. 11-էն, զի հեզ եմ և խոնարհ սըրտիւ. » (Մատթ. Ժի. 29). Եւ առաքեալը կըսէ՝ թէ խաչի վրայ մեռնելու չափ զինքը խոնարհեցոյց. (Փիլիպ. Բ. 8)։ Այն ժամանակէն ՚ի վեր իր աստուածային մարմինէն վազած պատուական արիւնն՝ անխտիր ամէն մարդոց համար վազած կենաց ջրոյ աղբիւրն է. Իսկ Հոգւոյն սրբոյ անձը բացատրելու համար՝ ծառոց ճիւղերուն կը նմանցունէ՝ որ ծառոց տրմատոյն կատարելով թիւնն են։

Նոյն Զօհար գրքին հեղինակը Եննդոց մեկնութեան մէջ՝ երկրորդ օրինաց խօսքը մէջ բերելու առիթ գտնելով՝ կըսէ. « Եւհիւ, Եւհիւ, Եւհիւ. այս երեք աստիճաններն այն խօսքին աստուածային խորհրդոյն կը համեմատին, որ կըսէ. Ի սկզբանէ արար Աստուած, և այլն։ (1) Պէրեշէ — ՚ի սկզբանէ — առաջին խորհուրդ. Պէր — արար — ծածկեալ խորհուրդ. Աստուած — Եւհիւ — այն խորհուրդը՝ յորմէ կախումն ունին աշխարհիս ամէն բաները. Եւհիւ ըսելով իմացունել կուզէ որ՝ արուն և էդն իրարմէ զատելու չենք (2)։ Ամէնը հէ գրով կը վերջացունէ. Երկինք՝ զԱստուած կը նշանակէ, որ երկնից խորհուրդն է, և ամենը մէկ է »։

(1) Տե՛ս ի՛նչ որ ըսինք ասկէց առաջ հրեայ մեկնիչներուն այս ՚ի «Եւհիւ» բառին վրայ խօսածները։

(2) Այս կտորն հասկնալու համար գիտնալ պէտք է որ եբրայական լեզուին մէջ հայցական հոլովոյ նշան եզոդ տախաղարութիւնն՝ որ հաղէժայէ՛ծ — երկինք — բառին վրայ դրուած է, գործիական հոլովոյ նշանակութիւն ալ կուտայ՝ երկինքին հետն՝ ըսելու պէս։ Չին բանաստեղծներն ալ երկինքը արու և երկիրս էք կըսէին, որովհետեւ երկրիս բեղմնաւորութիւն առուողն երկինքն է արեւուն տաքութիւնով և անձրեւաց և ձիւնի և ցօղոյ խոնաւութիւնով։ Ուստի եր-

Զօհարին այս մեկնութեանը հաստատութիւն կուտայ Մեքայի Կէֆէն գիւղին ըսելով . « Ամենասրբոյն անունն՝ որ օրհնեալ ըլլայ , երեք անգամ կը կրկնէ բնագիւղը քեզի հասկցնելու համար՝ որ Աստուած այս երեք անուններով աշխարհս ստեղծեց » :

Նոյն Զօհար անուն գիւղքը թուոց մեկնութեան մէջ կըսէ . « Իրկուք կան՝ որոց հետ ուրիշ մ' ալ կը միանայ » եւ կը լլան երեք . եւ երեք ըլլալով ալ մէկէն աւելի չեն : Կըսէ մեզի , այս երկուքս՝ Է-ր Խոյնէ Խօսքին մէջ երկու Կէ-Եֆէն — բառերն են , որոց հետ կուգայ կըմբանայ Աստուած Բ-ր — Էֆէն — բառն եւ ասիկա Աստուծոյ կնքոյն դրոշմն է , հշարհոյն : Ասոնք երեքը կից ըլլալով մէկ են , եւ մէկ ըլլալին ալ գերադոյն միութիւն է » :

Թէ՛ Զօհարէն եւ թէ՛ հրէից մէջ յարգի գտնուած ուրիշ գրքերէն՝ հոս գրուածներէն զատ , ուրիշ շատ վկայութիւններ կը ժողովէ Տրաք՝ ցցնելու համար որ հրէից մէջ աւանդութեամբ պահուած հաւատոց մասանց մէկն եւ գլխաւորը՝ սուրբ Երրորդութեան հաւատքն էր , որ ուրիշ հաւատալեաց նման՝ Մովսէս մարգարէին օրերէն շատ առաջ եւ Արրահամ՝ նահապետէն առաջ յայտնուած էր՝ ոչ թէ հրէից ազգին՝ որոյ նախահայրն է Արրահամ , եւ իրենց իբրեւ ազգ կազմութիւնն Արրահամէն ետքը եւ անոր թոռանը Յակոբ նահապետին տասն եւ երկու զաւկներէն սկզբնաւորուած է , այլ ամեն մարդոց եւ ամեն ազգաց , որոց ամենուն նախահօր Ադամայ ըսուած աստուածային բարբառը թէ՛ « Ահա՛ Ադամ եղբւ իբրեւ զմի՛ ի մէնջ » , անձանց բազմութիւն կը ցցնէ աստուածային էութեան ամենապարզ եւ անբաժանելի միութեան մէջ : Այս ճշմարտութիւնն Ադամէն ետքն որդւոց յորդի աւանդութեամբ հասաւ Նոյ նահա-

կինք ու երկիրս իրարմէ զատելու չէ : Հայ թարգմանութեան մէջ և բառն ալ՝ երկն+ ու երկր բառերն իրարու հետ կապելովն այս մեկնութեան կը յարմարէ :]

պետոյն , որ նոյնը աւանդեց իր երեք որդւոյ՝ Սեմայ ,
Քամայ եւ Յաբեթի . ասոնցմէ իրենց սերնդոյն , այս
սինքն , բոլոր մարդկային ազգին մէջ տարածուեցաւ :
Սօոր հետ եւ ասոր նման տարածուեցան ճշմարիտ հա-
ւատոյ բոլոր աւանդութիւններն ալ , զորս ետքէն մար-
դիկ իրենց աւանձին խելքին դատումովը կշռելով՝ խել-
քերնին չհասածը հանելով եւ յարմար դատածնին խառ-
նելով այնչափ այլափոխեցին որ բոլորովին անճանաչ բան
մ' ըրին . նախնի սրբաղան աւանդութեան միայն հետ-
քը մնաց , այն ալ արեւելեան ազգաց մէջ՝ որ նախնի
աւանդութիւններն արեւմտեաններէն աւելի հաւատար-
մութեամբ կը պահեն :

Այս հին եւ նոր ազգաց մէջ ճշմարիտ աւանդու-
թենէն մնացած կտորներն՝ որովհետեւ քրիստոնէա-
կան հաւատոյ ճշմարտութեան հաստատութիւն են ,
զոր հիմակուան ժամանակս եւրոպայի գիտուններէն ու
մանք՝ որ աւելի Գաղղիացւոց եւ Գերմանացւոց մէջ կը
դառնուին , պէսպէս սնտի փաստերով տկարացունել կը
նային , - եւ մեր ազգէն ալ լեզուագիտութեամբ ճշիւ
բնոյց հասուն եւ անաչառ դատողութեան կողմանէ տը-
կար եւ յետամնաց անձինք այնպիսեաց նման խօսելն ի-
մաստութիւն կը կարծեն . մենք ալ քանի՜ որ ժամանակ
եւ առիթ ունենամք եւ պարբերականնիս ընդունողներն
եւ ընթերցողներուն շատնալը տեսնելով քաջալերուիմք ,
այս նիւթոցս վրայ ուրիշ տեղեր դժուար դառնուելու
տեղեկութիւն տալէն չեմք փախչիր (1) :

(1) Ուրիշ տեղեր դժուար կը դառնուին բռնիս մեր ազգի
լեզուագիտաց նկատմամբ է , որոնք սորված լեզուներովն
աւելի շատ կարդացածնին կեղծ պատմութիւններ են . եւ
կարծելով թէ ասոնք կարդացողները մտքը կը լուսաւորուին
թարգմանածնին ալ ասանկ բաներ են : Հաւատոյ պաշտպա-
նութեան գիրք քովերնին չդառնալ :

ԱՆԳՂԻՈՅ ՄԷՉ

ԹԻՍԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

(Երևանի մարտի 93.)

Բ.

Յօդուածոյս առաջին մասին վերջը խոստացանք քննել Անգղիոյ ժողովրդեան մտաց վիճակը :

Արդ, Անգղիոյ ժողովուրդը կամ հասարակութիւնը կը պահանջէր որ իւր անորոշ վիճակէն ազատուի և Կրօնականաց բողոքոյն հակառակ՝ Արքեպիսկոպոսին ծրագրի երկրորդ ընթերցումն աւարտելէն յետոյ՝ ամէն մարդ կրօնացաւ որ Լորտերուն խորհրդարանը նոր օրինադրութիւն մը սահմանէ . Անկարելի էր որ այնչափ խռովութիւններ առանց արդիւնք մ'ունենալու վերջանային . պէտք էր դործոյն վճռական որոշումն տալ . այս էր կառավարութեան կամքը, այս էր և կըղերին բաղձանքը . բայց ի՞նչ օրէնք հաստատելու էր որ ժողովրդեան կամաց համապատասխանէ և դո՛հ ըլլայ հասարակութիւնը : Ահաւասիկ հոս էր խնդրոյն ծանրը կէտը :

Մայիս 11էն սկսեալ դործերն տկան նոր կերպով ըսնք մ'առնուլ, երբ Արքեպիսկոպոսին հասարակաց պահանջը կարգադրուեալ համար հեղինակած ծրագիրն երեւցաւ : Բոլոր քաղաքական և կրօնական վէճերը մտ

ցուեցան կամ անհետացան այս նոր ծրագրին առջև . ամեն մարդ սկսաւ ասոր վրայ խօսիլ , և մամուլը կը գրէր թէ Անգղիա այնպիսի տագնապալից տենդի մը բռնուած է՝ որ երբեմն դառանցել կուտայ :

Ծրագրին ընդդիմադիր մասը նոր օրինադրութեան մը կարևորութիւն տեսնելով , սկսաւ հասարակաց կարծիքն համոզել , և ժողովոց մէջ ազդեցութիւն բանեցընել , անկողմնակալ ծրագիր մը խմբագրել ապու համար : Ուստի ինքզինք կազմակերպելով և իրեն օգնական նեցուկներ գտնալով՝ սկսաւ իւր բոլոր զօրութիւնը ծրագրին ամբողջ շէնքն ի հիմանց տապալելու գործածել : Միւս կողմանէ , եղանակն ալ շատ կ'օգնէր այսպիսի վէճերու . մայիս ամիսն էր , և ասկային երեք ամիս կարելի էր սոյն վէճերն անընդհատ շարունակել :

Ստոյգն ըսելով , Անգղիոյ մէջ կազմուած ընկերութեանց թուոյն , կարողութեան և որպիսութեան վրայ իրական գաղափար մը չունիմք . սակայն սա յայտնի է որ Անգղիոյ մէջ քաղաքական և կրօնական որ և իցէ վէճեր միշտ նորանոր ընկերութեանց կազմուելու գըլէ խաւոր պատճառ եղած են . և այս ընկերութիւնք իրենց կազմակերպութեան վայրկեանէն կընկնին կանոնաւորապէս իրենց պաշտօնը շարունակել . բաժանորդագիրն կը հատուցանեն , և հասարակութեան կարծիքը վստակել կը ջանան : Մեք տաճկագտանցիքս , ատլոր եմք ամեն բան կառավարութենէն սպասել . Անգղիոյ մէջ ընդհակառակն , կառավարութիւնն ամեն բան մասնաւորաց կը թողու . և որովհետեւ հասարակութեամբ գործելու համար՝ պէտք է գումարման յատուկ ժամանակներ որոշել , ուստի ընդհանրապէս տարւոյն մայիս , յունիս , յուլիս և օգոստոս ամիսներուն մէջ ժողովներ կը գումարուին , զորն անունով :

Սոյն ընկերութիւններն այնպիսի մեծ զօրութիւն չ'ունէին՝ որ խիստ յաջողակ կերպով կընային հասարակութիւնն ոտք հանել և եպիսկոպոսութեան հալածող ծրագրին առջև զօրաւոր թուամբ մը կազմել և ինքօք ալ այնպէս եղաւ : Մինչդեռ այս կողմէն բազմա-

թիւ բողոքներ անդուլ անդադար կը տեղացին ծրայ
 գրին վրայ, միւս կողմէն՝ բոլոր Անգղիոյ մէջ ժողո-
 վակներ կը հազմուէին, հասարակութեան ուշադրու-
 թիւնը և ուշադրութեան հետ համոզումը գրաւելու
 համար. Անգղիոյ մէջ՝ բաւական է որ հալածուողն իւր
 կողմն ունենայ արդարութիւնն ու օրէնքը. վասն զի
 ինչպէս Դեր. Բիւղէյ՝ թայմզ լրագրին կը գրէր, Բրի-
 տանական ժողովուրդն օրինաց հաւասար և առաւել
 կը սիրէ նաև արդարութիւնն ալ. Երեսականները կը
 փաստաբանէին թէ օրէնքն իրենց կողմն է, բայց ար-
 դեօք կրնային բարձր 'ի գլուխ պնդել նաև թէ արդա-
 րութիւնն ալ իրենց կողմնակից է. բոլոր եպիսկոպոս-
 ները, 'ի բաց առեալ Լէնքօնի եպիսկոպոսը, կ'ամ-
 բաստանէին զԺրասկանները թէ օրինաց հակառակ կը
 վարուէին: Ո՛րչափ զօրաւոր պիտի ըլլար ծիսական կողմ-
 նակցութիւնը, եթէ փոխանակ ըսելու, «եպիսկոպոս-
 ները մեզ կ'ամբաստանեն թէ օրէնքը կը բռնաբարենք,
 և փոխանակ զմեզ յուղղութիւն հրաւիրելու, և մեզի
 հարկաւոր օրէնք մը պատրաստելու համար՝ փոխանակ
 եկեղեցական Սինոդոսներու դիմելու՝ քանի մը անկ-
 լիքաններէ կալմուած խորհրդարանին կը դիմէ, այն-
 պիտի խորհրդարանի մը, ուր աւելի ազդեցութիւն ու-
 նին հերձուածողներն, անհաւատակիցները, հրէայներն,
 անկրօններն և պապականները». այո՛, յոյժ զօրաւոր
 պիտի ըլլար ծիսական մասը, փոխանակ այսպիսի իրա-
 ւացի՝ բայց անհիմն խօսքեր խօսելու, օրինաւոր սկըզ-
 բան մը վրայ կռթնելով, պարզապէս ըսելու ըլլար.
 «Արքեպիսկոպոսը խորհրդարանի կը դիմէ՝ զմեզ տա-
 պալելու համար, բայց իրաւունք չունի, թագաւո-
 րութեան հիմնական մէկ գաշնադրութիւնը կը բռնա-
 բարէ. խորհրդարանի դիմելէ առաջ, օրէնքը կը հը-
 րամայէ իրեն եկեղեցւոյ դիմել:»

Ստուգիւ այսպիսի լեզու մը աւելի մեծ ազդեցու-
 թիւն պիտի ունենար Անգղիոյ հասարակութեան վրայ,
 քան բոլոր այն թշնամանական գրուածքները որո
 նական և քաղաքական օրագիրներն եպիսկոպոսու-

դէժ կ'արձակէին : վերջապէս նոր սկզբունք մը գրուեցաւ որ կը բացատրէր թէ Սնդդիոյ կղերն ի՞նչ ընթացք պէտք է բռնել իւր օրինաց վերաքննութեան մասին : Ոչ ոք նշմարած էր այս կէտը՝ վիճարանու հոսանքին բռնուելով, և ուր ուրեմն նշմարուելով, խնայուեցաւ որ ընդդիմադիր մասին մեծապէս կը նպաստէր սոյն կէտը, և նորա զօրութիւնը կը կրկնապատկէր :

Եղիտաբէթ թագուհին կրնայ լի յօրուած լինել ջառանգան մէջ՝ նախատեսելով ըսած է թէ՝ սկէտքէ առնեն առնեն եկեղեցական օրէնքները վերաքննել : Եւ հըրատարակեց թէ իրաւաբանական ժողովը հետեւեալ երկու պայմաններով կրնայ միայն վերաքննութիւն ընել . 1° վերաքննութիւն ընելու համար կառավարութեան հաւանութիւնը խնդրել եւ ընդունիլ : 2° վերաքննեալ օրէնքները նորին վեհափառութենէն վաւերացուներ :

Այս սկզբունքը պարզ եւ բացայայտ էր : Եկեղեցական օրինաց վերաքննութիւնը քանթերաբերի եւ Եօրքի իրաւաբանական ժողովոյ կը վերաբերէր : Ժողովուրդը կանխաւ յայտարարած էր եպիսկոպոսներուն թէ՝ « խորհրդարանի դիմելէ առաջ՝ պէտք էր կղերին հետ բանակցիլ և եկեղեցւոյ խորհուրդ հարցնել » :

Հասարակութեան այս արդար աղաղակն ըստ մասնէ միայն լսելի եղաւ : Կարող էր ժողովուրդը ստիպել զՍ. քեպիսկոպոսն որ մութ երեցած օրէնքներն իւր կղերին քննութեանը յանձնէ, և այս բանիս անշուշտ պիտի հաւանէին թէ՝ բարեկամ և թէ՝ թշնամի : Բայց ժամանակն ուշ էր և դժուարին կ'երևար եպիսկոպոսութեան արդէն ձեռնարկած ընթացքը փոխել տալ : Սակայն հասարակութեան վստահութիւնն աւելի ևս դրուելու համար, ծիսականք բոլոր ուժերին եղիտաբէթի օրով սահմանադրուած օրինաց վրայ կենդրոնացուցին, և լի յօրուածոյ յառաջաբանը ծրագրին դէժ նոր յարձակման մը սկզբնակէտն եղաւ :

Սնդդիոյ Էջմիայեալ եկեղեցին սոյն յառաջաբանն իրեն ներկայ ընելով, ջրաւոր և բացայայտ բողոքագիր մը ցրուեց

Ժողովրդեան մէջ . սոյն դրուածքը քիչ ժամանակի մէջ բաղմաթիւ եկեղեցական և աշխարհական ստորագրութիւններով լեցուեցաւ, որոց մէջ նշանաւոր տեղ մը բռնած էին Սնդղիոյ արդի մեծամեծաց ոմանց անունները . Լէնքօշի եպիսկոպոսն առաջին օրէն իւր բռնած գիրքը շարունակելով, սոյն բողոքագրին կատարեալ հաւանութիւն տուաւ և օրագրոց մէջ իսկոյն հրատարակեց :

Սոյն օրինաւոր և չափաւոր լեզուն, ծիսականութեան հակառակորդաց դրդաւթեան հակառակ՝ մեծ օսպաւորութիւն բրաւ մտաց վրայ, Յունիս 4ին կոմս Տը Լիմէռիք և Մալպըրուկի Դուքսը սոյն բողոքագիրը Լորտերուն խորհրդարանը տարին և խնդրեցին որ եկեղեցական օրինադրութիւնը յետաձգուի : Ջանքերնին 'ի դերեւ ելաւ, 29 ի դէմ 139 ձայն իրենց խնդիրքը մերժեցին : Քայց սակայն, ինչպէս որ տեմուեցաւ, իրենց առաջարկութիւնը բոլորովին ընդունայն չեղաւ, և եպիսկոպոսները՝ որ եկեղեցւոյ իրաւանց դէմ զինուած էին բողոքականութեան ներքին կամ արտաքին աղանդաւորաց և մուսուլմանաց հետ, եպիսկոպոսները՝ եթէ ոչ իրենց վերջնական յաջողութեան՝ դէթ ներկայ նստին մէջ ունենալիք յաջողութեան վրայ սկսան երկբայիլ և վարանիլ, իրենց անհանդստութիւնը կրկնապատկեցաւ, տեսնելով որ ամեն կողմ ժողովականեր կը գումարուին և ակումբներ կը կազմուին . և երբ, յունիս 16 ին, Սէն — Ճէյմս — Հալի մէջ տեղի ունեցած մեծ ցոյցն ալ տեսան, ալ այնուհետեւ իրենց անձկութիւնն ու սրտադուրը կատարեալ եղաւ :

Միացեալ Սնդղիոյ եկեղեցին՝ որ ընդդիմադիր մասին կը զեկավարէր, յունիս 16 ին առտուն իւր հիմնադրութեան Ժե . դումարումն բրաւ : Ժողովոյն մէջ նշանաւոր ճառեր խօսուեցան, և կարեւոր որոշումներ եղան. բայց իրիկուան դէմ գործն աւելի նոր կերպարանք մը առաւ : Ժողովոյն սրահը՝ որ երեք հազարէն աւելի անձինք կը բնար պարունակել, ժամը եօթէն սկսեալ՝ արդէն լեցուած էր : Թէպէտ և միայն արական սեռին թոյլ տրուած էր՝ մասնաւոր տոմսակաւ ներկայանալ,

ռակայն հետզհետէ բազմութիւնն այնչափ յորդեց՝ մինչ հարկ եղաւ շէնքին ուրիշ մէկ մասին մէջ ալ առանձին գումարում մ'ընել : Սոյն նիստն Սեգղիոյ մէջ հանձարով առաքինութեամբ և գործօնութեամբ խիստ նշանաւոր եղող անձերէ կը բաղկանար : Ռեւելէ գլխաւորները , Բուզէյ , Լիտդօն , Գաութէա և ուրիշ հարիւրի չափ ականաւոր անձինք ժողովոյն ներկայ կը գտնուէին : Ատենին կընախագահէր Հալիֆագա Լորտին որդին՝ Շառլը Լինտլէյ վուօտ , նախագահ Սիդնի Դոյեալ Էլեյեյոն : Բոլոր այս անձինքը գումարուած էին իրենց ուղղափառ հաւատքը վկայելու և առ Անգղիոյ եկեղեցին ունեցած հաւատարմութիւննին հաստատելու համար : Լորտերուն Ստենին առջև , ծիսականներն , առանց անցեալի , առանց ապագայի՝ անիորձ և աննշան զակաւաթիւ խումբակ մը ներկայացուցած էին . մինչդեռ հոս ընդհակառակն՝ ընկերութեան ամեն դասերէն , վեց եթէր հազար անձինք գումարուած էին՝ որոնք Անկլիքան եկեղեցւոյ խիստ մեծագոյն մասը կը ներկայացնէին , և ոմանց համբաւն իսկ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ տարածուած էր : Եւ այս ամեն անձերը հաւատք ունէին . Թերեւս Սէն — Ճէյմս — Հալ բնաւ այսպիսի նմանօրինակ ընտրելոց ժողով մը տեսած չէր , բնաւ այսպիսի տեսարան մը ընծայած չէր . և այն հազարաւոր տխուր և խոշոր ձայներով միարան երգուած Հոստոյ դասնակները լսողներն ընդ երկար պիտի չմոռնան սոյն յիշատակը , և 1874 յունիս 16 ը յաւիտենական իրենց յիշողութեան մէջ տպաւորուած պիտի մնայ :

Երբ Գերի Բուզէյ ոտք ելաւ խօսելու , ժողովն ամբողջ կանգնեցաւ և քանի մը վայրկեան շունդալից ծափահարութիւնք խորհրդարանին արձագանգ տուին . և եթէ այն արձագանգը մինչև գերագոյն Ատենին (բառլամէնդ) ականջը կարենար հասնիլ , անշուշտ այն պատեն շատ մը եպիսկոպոսներ պիտի պարտաւորէին ուշի ուշով խորհրդածել : «Յոյժ տխուր եմք , կըսէր , Օքսֆորտի ականաւոր դասատուն , տօքթօր Բուզէյ , տխուր եմք . . . մեզ դէմ եղած ամեն յարձակումները

մեր կարողութիւնը կը յայտնեն մեզ : Թիթեռնիկը ճաշարակով չեն բռներ , ոչ ալ միշտ կը մուրճով կը ստաննեն . ուրեմն հակառակորդք կը խոտառվանին մեր զօրութիւնը՝ նոյն իսկ մեզ տապալելու համար գեթագոյն Ատենին դիմելով . (սասաիկ ծափահարութիւնք) : Կաճապարեն գմեղ ջախջախել , որ չը կարենանք զարդանալ : Գերագոյն Ատենին մէջ դատաստանական ծախքերու վրայ որոշումներ ըրին , բայց մոռցան խորհելու որ՝ երբեմն բոլոր այս անպէտ ծախքերը միայն այնպիսի անձի համար կը լլան , որուն հետ Ատենը հոսեց ուրեմն ներողութեամբ կը վարուի :

Մեծ փութով մամուլ մէջ , ամենուրեք հռչակեցին , թէ Արքեպիսկոպոսին ծրագիրը՝ կամապաշտ կը զերին դէմ աշխարհականները պաշտպանելու համար պատրաստուած է . (հենգնական աղաղակներ) . սակայն երբ Լոբաբուն խորհրդարանին մէջ խնդրեցինք որ ծրագրին ազդեցութենէն ազատ ըլլան այն եկեղեցիք՝ ուր պաշտամունք միայն կը կատարուին , կամ , ուր ահա՛ ուր մի օրինակ կը դառնի , մեր խնդիրը՝ լսելի չեղաւ : Ի դուր ջանացինք ընդունել տալու՝ որ մեզ դէմ բողոքողներն երկրին թեմականներէն ըլլան , և ոչ թէ երկրին արտաքոյ թեմականներէն . . . : Նաեւ երբ առջարկեցինք , որ մեր հակառակորդները պէտք է դէթ մեղի հետ հաղորդութեան անդամ եղող երեք թեմականներէ ըլլան , դարձեալ մերժուեցաւ մեր առաջարկութիւնը : Եւ սակայն մեր հակառակորդաց գրեթէ բոլոր յարձակումները Ասորի Հաղորդութեան վերաբերեալ ծէսերու վրայ կը յանգին միշտ : Արդ , յայտ է աւերմն թէ մեզ բնաջինջ ընել ուզողները չեն յուսար որ կարենան Սուրբ Հաղորդութեան ծէսերուն դէմ բողոքող գանէ երեք հաղորդութեան անդամ դռնել . (եւ աւանդագին ծափահարութիւնք) : Հետեւապէս կ'ընդունին ուրեմն տակաւին՝ թէ հաղորդութեան անդամք ծէսերը կը սիրեն : Ի՞նչ կը նշանակէ ուրեմն այն պատճառաբանութիւնը թէ ծրագիրը աշխարհականաց պաշտպանութեան համար որոշուած է , մինչդեռ՝ ե-

րեք գեղոհ թեմական գտնելու համար, կ'ստիպուին
երկրէն բացակայ թեմականներու դիմել, այնպիսի բա-
ցականներու՝ որ գուցէ իւրեանց թեմէն բոլորովին զա-
տուած են, գուցէ մեր պաշտաման հետ ընաւ յարա-
բերութիւն չունին, և թերևս զՍտուած ալ չեն պաշ-
տեր, կամ գոնէ իկեղեցւոյ համաձայն չեն պաշտեր . .
» (որոտագին ծափահարութիւնք) .

Սոյն ճառին հետևեցան ուրիշ շատ մը ատենախո-
սութիւններ ալ որ խստիւ կը քննադատէին ֆանթէր-
պըրը Սրբեպիսկոպոսին առաջարկած օրինաց ծրագի-
լը . Բոլոր Անգղիա յաւելցաւ երկրորդ օրը՝ երբ մա-
մուլն երկրին չորս կողմերը սրուել սկսաւ սոյն ատենա-
խօսութեանց պատճէնը, վասն զի կատարուած ժողո-
վոյն ներկայ կը գտնուէին հարիւր վաթսուէն և եօթն
քաղաքաց և գեռ նոր կազմուած հարիւր քառասուն
և երկու ժողովականներու երեսփոխաններ :

Մեծ արդիւնք ունեցաւ սոյն նշանաւոր ցոյցը . Սր-
բեպիսկոպոսն սկսաւ վարանիլ, և մէկ երկու օրէն շը-
փոթութիւնը վերջին ծայր հասաւ : Այնուհետեւ այլ
ևս անկարելի էր անցեալ և ապագայ չունեցող «ան-
փորձ ծիսականներու» վրայ խօսիլ : Ուստի դաւիթ հե-
տևանքներուն առջին առնելու համար, եպիսկոպոս-
ները խորհուրդ ըրին, բայց չկրցին, ինչպէս որ պէտք
էր, ճարտարութեամբ գործ տեսնալ . Անխուսափելի
հարկ մը կը պահանջէր շարժել և ցուցնել՝ արդէն խըս-
տապահանջ հասարակութեան թէ՛ իրենք ընաւ ար-
դարութեան դէմ գործելու և կառավարութեան հիմ-
նական սկզբունքները բռնաբարելու գիտաւորութիւն
չունէին . Այն ատեն Լժնորայի եպիսկոպոսը՝ բաւական
տարօրինակ առաջարկութեան մը ծրագիր ներկայա-
ցուց Լորտերուն դիւանը . Սոյն առաջարկութեան հա-
մեմատ, իրաւաբանական փողով կրնար այնուհետեւ աղօթա-
դրքին կանոնները քննել, և այսպէս քննուած կանոն-
ները, քառասուն օր Գերագոյն Ատենին դիւանին վը-
րայ մնալէն յետոյ, գործադրելի կըլլային :

Կուղէին հապաղակութիւնը գոհ ընել, բայց դոր-

ծոյն հակառակ ուղղութիւն մը տրուած էր : Գերազանց Ստեանը՝ Սրբեպիսկոպոսին ծրագրին վրայ վարած նուազ յայտնէր . եւ թէպէտ կրնար առաջարկեալ օրինաց երկու ծրագիրները միանգամայն վիճաբանութեան ենթարկել , սակայն ամբողջ տարի մը հարկ կըլլար գործերն յետաձգել : Ուստի հակաժողովական մասը ճանչցաւ շուտով իւր սխալ ընթացքը , եւ Լօնտոնցի եպիսկոպոսն իւր ծրագիրը յետս կոչեց : Սակայն գոնէ անուանական գործ մ'ըրած ըլլալու համար , իրականութեան ժողովին հրաւիրեցին 'ի խորհուրդ , որպէսզի Աղօթագրքին կանոնները վերաքննեն . բայց ինչպէս որ վերջը տեսնուեցաւ , ասիկա պարզ խաբէութիւն մը էր , վասնզի դեռ վերաքննութիւն չեղած , ժողովոց գումարումը յետաձգուեցաւ , այլ եւս չգումարուելու պայմանաւ : Ուստի կառավարութեան խորհրդարանը յունիս 23 ին երրորդ անգամ ծրագիրը աչքէ անցուց . եւ Հասարակաց Ատենին քննութեան յանձնեց՝ որն որ յուլիս 9 ին ձգեց ծրագրին վիճաբանութիւնը :

Գ.

Դժուարին է երեւակայել հասարակութեան մտացայայտութիւն եւ Հասարակաց պալատանց Կարգադրութեան քաղաքականութիւնը կատարուած մանուածոյ դարձուածքներն ու վէճերը : Լորտերուն խորհրդարանին մէջ յոյս կար , թէ առաջարկեալ օրէնքը վերջնական յաջողութիւն պիտի գտնէ , եւ յաճախ կը հարցուէր նաեւ թէ նոր վտիւ խոթիւններ կրած ծրագիրն ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ունենար հասարակաց խորհրդարանին մէջ : Խնդիրը կարեւոր , բայց այնչափ ծանր չէր , վասնզի ծրագիրը , որ արդէն մեծ զարմացութեամբ պատճառած էր Բըրիտանական Գերագոյն Ատենին վճիռն ըլլալէ յառաջ տակաւին շատ զարմանքներ պիտի պատճառէր :

Մինչեւ այս միջոցներուս , գործերն աւելի կը ճանաչուէին :

հան երեւոյթ մ'ունէին քան թէ քաղաքական։ Անոնք
քակոյց ծրագրին առաջարկած օրէնքը յաջողցնելու հա-
մար պահպանողական պաշտօնէութեան հաստատուե-
լէն օգուտ քաղել կուզէին . բայց կառավարութիւնը
չէր ուզեր , ո՛չ ձեռն տալ եւ ո՛չ պատասխանատուու-
թիւնն իր վրայ առնուլ . Պարզապէս հանդիսատեսի մը
դերը կը խաղար , եպիսկոպոսութեան պարտուպառչած
պատիւն յարգելով , եւ եկեղեցւոյ առաջնորդաց իմաս-
տութեան կը թողուր՝ պէտք եղածը քննել , եւ որոշել
ինչ որ ընդունելու յարմար կը դատուի : Կառավարու-
թիւնը լուռ եւեթ կեցած էր . դահլճին պաշտօնեայնե-
րէն մի քանին ծրագիրը կը պաշտպանէին , այլք կը հա-
կառակէին : Գլխաւոր պաշտօնեայն եւս , իւր կողմէն
բնաւ դիտողութիւն մը չէր ըրած . ամեն ոք հետա-
քըքիր էր իմանալ , թէ “ ի՞նչ արդեօք կը խորհի Պ. Տի-
գրայէլի ” : Ծրագիրը խորտերուն Ստեանէն Հասարակ սց.
Ստեանին անցնելէն քանի մը օր յառաջ , գլխաւոր պաշ-
տօնեայն Եկեղեցւոյ վրայ խօսած էր . իւր ամեն զգու-
շութեանց հակառակ , իւր գործածած լեզուն՝ աւե-
տարանակամները խռովեցուց եւ ծխականներն ապա-
հովցուց : Իր խօսքերը կառավարութեան կարծիքը կը
յայտնէին , եւ ծրագիրն իր կրօնական երեւոյթը կոր-
սնցնելով , քաղաքական երեւոյթ մը կառնոյր :

Ծրագիրն երկրորդ անգամ պիտի կարգացուէր յու-
լիս Գին . ամեն մարդ կըստասէր որ ծանր վէճեր պիտի
ծագին , բայց կուսակցութեանց հետաքրքրութիւնն ու
անհամբերութիւնը կրկնապատկեցաւ , երբ հասարակու-
թեան մէջ լուր մ' ելաւ՝ թէ նախորդ առաջին պաշտօ-
նեայն՝ ծրագրին հակառակ պիտի փաստարանէր : Ար-
դէն , ինչպէս որ Հասարակաց Ստեանին անդամներէն
շատերն առաջարկած էին , օրագիրք եւս փոփոխութիւն
եւ չափաւորութիւն կը պահանջէին . և ամեն ոք անհամ-
բեր և հետաքրքիր՝ դալիք կուռոյն կ'ապասէր :

Նստէն առաջ , ութն օր , բոլոր տեղերը բռնուած
էին , և երբ որոշեալ օրն եկաւ , ատենը չիբացուած ,
խորհրդարանին բոլոր նստարաններն ու վերնատուններն

անթիւ բաղմութեամբ լեցուած էին. Ոնդդիոյ բոլոր ան-
ցելոյն մէջ եթէ կրկաեւու ըլլամք, հաղիւ կը գտնեմք
այսպիսի անհամար և նշանաւոր անձանց բաղմութեամբ
կազմուած ժողովներ : Երբ գլխաւորապէս Պ. Ռիւսէլ
կիւռնէ սկսաւ խօսել, անմիջապէս լռութիւն եղաւ, և
ժողովը խորին ուշադրութեամբ մինչև վերջը մտիկ ը-
րաւ նորա ճարտարահիւս խօսուածքը՝ զոր յաճախակի
ծափահարութիւնք միայն կ'ընդմիջէին : Ուրիշ շատ մը
հակառակ և շատագոյլ ատենախօսներ ալ խօսեցան,
բայց ժողովոյն մեծարանքը Պ. Կլատտիլըն գրաւեց :

Հաւատարմի իւր անցեալին, արդարութեան բարձր
զգացումէ մը շարժեալ, երկրին ապագայ աղէտքները
խորհելով, այն ժամուն որ ծրագրին Սնդգիական օրէնք
մը կըլլար, նախկին գլխաւոր պաշտօնեայն անպարտելի
ուժգնութեամբ դիմակայեց ծրագրին :

Երբէք այնչափ պարզութեամբ, ուժգնութեամբ և
չափաւորութեամբ խօսած չէր, ինչպէս կը վկայեն նաև
իւր թշնամիներն : Իւր ճառին ամեն մէկ բառերը շա-
րունակ ջերմ ծափահարութիւններով կ'ընդմիջէին, և
թերևս Պ. Կլատտիլըն իւր քաղաքական բոլոր ընթաց-
քին մէջ այնչափ ծափահարութիւն լսած չունէր : Նո-
րա ամեն մէկ խօսքերն ատենին զայրոյթը կամ համա-
րումը կը գրաւէին, մէկ մասը մեծ հաճութիւն կըղ-
գար ճարտասանին աղգու խօսքերէն, և միւս մասն
ալ կայծակնահար կը բորբոքէր, վասն զի զօրաւոր
հեղնութեամբ և անդիմադրելի տրամաբանութեամբ
կը յարձակէր և կը հերքէր իւր հակառակորդաց բո-
լոր աւարկութիւնները, և երբէք չախտի մոռցուն իւր
ճառին մէկ երկու կէտերը՝ որ մեծ սարսուռ ազդեցիկ
Ստենին վրայ : Իսկ ժողովոյն ներկայ եղող եպիսկոպոս-
ներն անշուշտ գլխակոր եղած ըլլալու են, երբ Պ. Կլ-
ատտիլըն, մեծ եռանդով բորբոքած, արդար սրտ-
մոռութեամբ մը աղաղակեց. «Սիրելի չէ՝ ինձ այնպիսի
ծրագիր մը՝ որ լռելեայն ապօրինաւորութիւն հաստա-
տել կ'երևի, մանաւանդ երբ եպիսկոպոսէ մը գործո-
ւած է սխալը (ծափահարութիւնք) : Սխալէս է ահա

դիւանին յանձնուած ծրագիրը . Սոյն ծրագիրն , իրաւ-
 ցընէ , կըսէ , թէ եպիսկոպոս մը ազատ է ամեն կարեւր
 օրինադանցութիւններ գործելու , առանց սոյն օրինաց
 ազդեցութեան ներքեւ ըլլալու (ծափահարութիւնք) .
 Եթէ ծրագիրը յանձնաժողովին խրկուի , պիտի հարցը-
 նեմ յանձնաժողովին , թէ կամք ունի՞ օրէնքն առա-
 թուր կոխելու իշխանութիւն տալ եպիսկոպոսաց , 1874ին
 . . . : Իթէ հրեշտակներ կամ սուրբեր ալ ըլլային ,
 դարձեալ յանձն պիտի չառնէի օրինադանցութիւն ը-
 նելու իշխանութիւն տալ անոնց , այնպիսի օխալի մը
 հետեանքներն իմ վրայ առնելով .» (ծափահարութիւնք
 և ծիծաղք) :

Պ. Ելատսթըն՝ կրօնական խնդրոց և Անգղիոյ Կե-
 ղեցական պատմութեան մեծ հետաւորին ունէր , ուս-
 տի իւր տուած վկայութիւնը գրեթէ հեղինակութիւն
 էր : «Ինչ էր Անգղիոյ եկեղեցին քառասուն յիսուն տա-
 րիէ 'ի վեր , կը շարունակէր համարձակ և յանդուգն
 լեզուով , եթէ ոչ՝ Գրեյսթիոնիան քայնադանիւնը : Իւր ժո-
 ղովները մեռեալ և պատկառաքնին կորսնցուցած էին .
 իւր կղերը , թէն բացառութիւններ կան , այնպիսի
 աշխարհասէրներէ կը բաղկանար , որոց ընթացքն իւր-
 եանց կոչման չէր համապատասխաներ . . . : Ահա այս
 պիտի անդունդէ մը փրկուեցանք . Ուստի այժմեան
 կարգադրութիւնք աւելի օգտակար են , քան թէ վը-
 նասակար , ինչպէս 'ի զուր կ'ամբաստանեն հակառա-
 կորդք . . . » :

Պ. Ելատսթընի սոյն ընթացքը հարմանալի վեհանձ-
 նութենէ մը առաջ կուգար և թերեւ քաղաքագիտա-
 կան դաղտնի նպատակներէ ալ բոլորովին զուրկ չէր .
 վասն զի կը փաստաբանէր 'ի ջատագովութիւն այն ե-
 կեղեցւոյն՝ որուն ձեռքովն ինկած էր իւր իշխանու-
 թենէն : Սակայն իւր ջատագովութեան նպատակն ինչ
 որ ալ ըլլայ , սակայնս ի՞նչ որ Անգղիոյ ապագայ սե-
 րունդը մեծապէս շնորհակալ պիտի ըլլայ օր մը , ծի-
 սականութիւնը պաշտպանած ըլլալուն համար . Իսկ
 հակառակորդք՝ որ կ'ամբաստանէին քիսականներն

իրեն դէպ ՚ի Հռովմէականութիւն դիմող, անշուշտ մեծապէս զարմացած եւ ապշած ըլլալու են այժմ տեսնելով ջերմ ծիսական Պ. Կլատսթընի՝ «Վերջին» վերնագրով Հռովմայ դէմ արձակած կայծակնալից յօդուածները, զոր վերջին հեռագրալուրք կը ծանուցանէին:

Սակայն խորհրդարանը ծրագրին հաւանութիւն ցոյց կուտար և կուգէր ՚ի պաշտպանութիւն բոլորականութեան դործել:

Պ. Տիգրայէլի, որ առաջին նստին մէջ լռութիւն կեղծած էր, և թերեւ իւր կարծիքն յայտնելէ առաջ, կ'ուզէր Ատենին կարծիքն իմանալ, Պ. Տիգրայէլի, յայտնեց թէ՝ վիճաբանութիւնք պիտի շարունակուին յուլիս 15ին, և թէ՝ Պ. Կլատսթընի վեց առարկութեանց դէմ պիտի փաստաբանէ: Այսպէս ահա ուր ուրեմն վառաւորութիւնն իւր դէմակը վար առնելով, բացարձակապէս աւետարանականաց կողմը կը բռնէր, ընդդէմ ծիսականաց, և կրօնական խնդիրը քաղաքականի կը փոխուէր: Յուլիս 15ին, երբ Ատենը բացուեցաւ և վիճաբանութիւնք սկսան, Պ. Տիգրայէլի ոտք ելաւ, և ծրագրին պաշտպան կողմնակցութեան զիջումներն հերքելով, և հաստատելով թէ և ոչ մէկ կուսակցութիւն մը տապալելու ջանք բնաւ եղած չէր, յարեց, «Ինչ է ծրագիրը, բայց եթէ ծիսականութիւնը բառնալու համար սահմանուած օրէնք մը Շատերն ընդունած են իմ այս սահմանս, և ես վերստին կը հաստատեմ, վառն զի այս սահմանն աւելի ճիշդ կը բացատրէ սոյն օրինաց նպատակը»: Յետոյ ծիսականութեան դէմ յարձակելով, ծիսականներն՝ Անդղիոյ սահմանադրական օրինաց մատնիչ, Պետութեան թըշնամի և ուխտադրութեան անուանեց, և նոցա արարողութիւնքը Ղեկավարաց թափօր կոչեց:

Սոյն վերջին բառերն Աւետարանական կուսակցութեան խիստ հաճոյ թուելով, անդադար սկսան յեղյեղել իւրեանց թերթերուն մէջ: Վերջապէս ծիսականք խորհրդարանին առջև իւրեանց ճակատամարտը գրեթէ

կորսնցուցած էին . Ծրագիրը , յուլիս 15 ին միւսանգամ
կարգացուելով , մասնաժողովոյ մը խրկուեցաւ . պետք
եղած փոփոխութիւններն ընելու . օգոստոս 4 ին դար-
ձեալ Լորտերու խորհրդարանն անցաւ , և կրկին փո-
փոխութիւններէ յետոյ , օգոստոս 5 ին Հասարակաց Ա-
տենին խրկուեցաւ . և հոս՝ դարձեալ յուսահատ և ա-
նօգուտ վիճաքանութիւնք շարունակեցին յետոյ , հուսկ
ապա Հասարակաց պալատանց Կաբարբո-թեան ծրագիրը , հազար
ու մէկ փոփոխութիւններէ և դիպուածներէն անցնե-
լով , Անգղիոյ հաստատեալ օրինաց կարգը մտաւ , «հի-
ման վան Կաբարբո-թեան հասարակաց պալատանց» անունով . (4
օգոստոս , 1874) :

Դ.

Մոյն օրէնագրութիւնը կըրնամք գլխաւոր դարա-
դլուսի մը համարել Անգղիոյ խորհրդարանական ինչպէս
նաեւ կրօնական պատմութեան մէջ , Առաջները կըս-
պառնար ծիսականութեան , բայց հետզհետէ փոփո-
խուելով , մեղմութեան կերպարանք մ' առաւ . Ըստ
հիման ո՛չ լաւ և ո՛չ վնասակար կըրնար ըլլալ . բայց պաշտ-
պանողներուն նպատակն էր՝ սոյն օրէնքով՝ դատաստա-
նական խնդրոց տեղութեան միջոցները համառօտել ,
ծախքերն պակսեցնել , եպիսկոպոսաց նոր իշխանութիւն-
ներ տալ և հուսկ յետոյ ծիսականութիւնն անհետա-
ցնել :

Սակայն ասոնցմէ և ոչ մէկը դեռ կատարուած չէ
կամ չպիտի կատարուի , վասնզի ծիսականութիւնը հը-
զօր է յԱնգղիա և կուսակցութեանց մէջ մեծագոյն մաս
կը կաղմէ , Եպիսկոպոսները դրեթէ միապետական իշ-
խանութիւն կըպահանջէին , ինչպէս Հռօլմ Սահակա-
թեան խնդրոյն մէջ . սակայն ընդհակառակն արդէն ու-
նեցածնին ալ կորսնցուցին : Ծիսական դատերը փոխա-
նակ իրենք տեսնելու , 75,600 ֆրանք թոշակով , աշխար-

հական մը պիտի տեսնէ , բայց գատապատ սնական ծախքերուն և տեղողութեան վրայ , տակաւին վճռական որոշում մը չէ եղած : Գոյնական ծիսականութեան ղեկ-ծումները միայն ապօրինաւոր հանձնադր , վերջնական օրէնքը կը դատապարտէ , ընդհանրապէս , ծէսերը բռնաբարոյնքը , թէև սոյն բռնաբարութիւնք ղեկը մամբ կամ թերութեամբ կատարուած ըլլան :

Սոյն առերեւոյթ անկողմնակալութիւնն առիթ տուաւ ըսելու բաղմաթիւ անձանց թէ՛ « Հրահանգ և Կարգադրութեան հասարակաց պաշտօնաց » ո՛չ մեծ աղէկութիւն ունի և ո՛չ մեծ վնաս : Ըստ մեզ , սխալ մ' է այս . սոյն օրէնքն Անգղիոյ կրօնական ապագային սպառնալիք մը է : Մեծ յեղափոխութիւն մ' էր կատարուածը . կռիւը Պետութեան և Եկեղեցւոյ մէջ սկսաւ , կրէր Պ. Տիգրայէլի իւր թափանցիկ մտքովը : Բայց ո՞վ պիտի տանի արդեօք կատարեալ յաղթութիւն , Պետութիւնը՝ թէ Եկեղեցին . դեռ յայտնի չէ բոլորովին : Իրաւաբանական ժողովոյ կրկին ստորին Դիւանները՝ հակառակ են կրկին բարձրագոյն Դիւանաց և Խորհրդարանի հետ :

Պետութիւնը , նիւթական զօրութեամբն հանդերձ , իւր կողմն ունի նաև Առեւտրական և Բանկան ըսուած կուսակցութիւնքն և Անկիլիքան եկեղեցւոյ գլուխն եղող քանթերպլըքի և Եօքքի կրկին Արքեպիսկոպոսունքն և քսան և եօթն եպիսկոպոսունք , իբաց առեալ միայն լէնքօնի եպիսկոպոսը , Ստոնք են ահա Պետութեան այժը :

Իսկ ծիսականաց թիկունք՝ միայն Անգղիոյ բարձրագոյն—Եկեղեցին է , որ միւս մասանց հետ բաղդատ մամբ յոյժ թուաւոր , և բոլոր երկրին մէջ բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունի :

Ուստի , թէև առ այժմ զօրաւոր կը թուի Պետութեան կամ հակածիսականաց կողմը , գոնէ իւրեանց ծրագիրն ընդունուելուն համար , սակայն ծրագրին գործադրութեան յաջողութիւնը դեռ երկբայելի է , և ապագան միայն կը ընայ պարզել սոյն խնդիրը :

Վ Է Պ

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Յ Է Ր

ՌՈՒՍԷ Ի ՍԵՄԵՐԳԻԱՆՑ

(Շարունակութիւն . Տէ՛ւ ԹԻ՛ւ Բ . Երէ՛ւ 409)

Ժ.

ԲԱՆԱԿ ԹԻԻՐՔՄԷՆԱՅ

Երեկոյին հեղձուցիչ ջերմութիւն մը ամբողջ մըթն-
նորորտը պատած է . օդին մէջ ոչ հողմոյ ամենագոյնն հըն-
չիւն կըլսուի և ոչալ երկնից երեսը ամպ կը տեսնուի :

Աւազոյ դեղին և սեպածև բլուրներ , նման անբաւ
հողակոյտերու , ուղիղ և ոչ կոր դծով կը տարածուին :
Որչափ աչաց տեսողութիւնը կըրնայ զօրել , անեղր ,
մոխրագոյն , փռչալից և հարթ բացավայր մը կ'երևի , բա-
ցավայրին կեդրոնն ալ Ամու — Տարիա կը հոսի . այս
դետն անծանօթ աշխարհէ մը կուգայ և անոր պէս
կ' անհետանայ բացավայրին ընդարձակ տարածութեան
մէջ : Սև և ջախջախեալ եղեգունք և քիչ մ' ալիք , որ
արագութեամբ դետոյն մակերևութին վրայէն կ'անցնի ,
ասոնք միայն կըլկայեն այն լոյծ մարմնոյն չարժման , որ
առաջին հայեցումով անչարժ կը թուի : Օդին մէջ և

եջ մէկ թռչնոյ դայալիկ կը լսուի, և ոչ ալ ջրոյն երեսը
խաղողոյ ձկունք կ'երևին:

Շուրջանտէի ամեն ինչ խորին լռութեան մէջ կը
թուի, սակայն յիշոնաւոր մարդիկ հոն անթիւ բանակ
մը կը կազմեն, և կ'սպասեն պատերազմական նշանի
արուելուն՝ որպէս զի բացաւայրը դիմեն և այս ահագին
ընդարձակութիւնն աղաղակով և կոտորածով լեցունեն:

Կէս վայրենի թափառականք Մորկապի, Մէրվի և
Խիվոյի եղերքներէն, և Կասպիական ծովուն և Խըզըը
— Խումայի կողմերէն Ամուի ափունքը խմբուած են:
Այս ժողովուրդները՝ որ տակաւին երէկ իրարու ախո
յան կանգնած էին և իրարու դէմ կը պատերազմէին,
յանուն իսլամին, իրենց էմիրներուն և իւլաւերուն խը
րախոսանք՝ հասարակաց թշնամի Ռուսաց դէմ միա
բանեցան:

Երկայն և աւազուտ թերակղզի մը կը յառաջէ Ա.
Շու-Տարխայի մէջ, աւազոյ բլուրներուն ստորին կողմը:
Երբեմն սոյն թերակղզին սպիտակացեալ կը տեսնուի զինքն
երկու կողմէ շրջապատող եղեգամիք անթափանցելի ան
առին մէջ տեղ. սուր ծայր մը կը ձևացունէ, որ ջրոյն
մէջ կ'ընկղմի և դարձեալ վեր կը բարձրանայ և մինչև
դէտոյն ռուսական եղերքը կ'երկարի. ասիկա Ամուի
հունն է:

Այս թերակղզին մարդկան բազմութեամբ չի է այն
վայրկենին, յորում մեր պատմութիւնը կ'սկսինք. սա
կայն այնպէս կը կարծուի թէ միայն ցնորքներ կը գըրա
նուին հոն, այնչափ խորին լռութիւն մը տիրած է. եր
կայն, գիւրաբեկ և երկու ծայրերին ձիոյ մաղերով զար
դարուած ցիցեր տնկուած են դետինը, որք շատ մը
ուղեղ և զուգահեռական Գծեր կը ձևացնեն. ասոնք
նիզակներ են: Աւազին վրայ արծաթով և գոճաղմներով
(ակն ինչ պատուական) դրուագեալ ղէնքեր և սանձե
րան և ցիւր աստ և անդ. գրուած են. Ռսկեզոճ կա
պուտակագոյն վահաններ արեգական ճառագայթներէն
կը փալկին: Նիզակաց դժին էտե, այն տեղը՝ յորում
թերակղզին Պոլսաբայի հողին հետ կը միանայ, բազ

մաթիւ ձիեր կ'արածին . իրենց փոքրիկ գլուխները յերկիր ծռած , եւ կռնակներն , ջերմութեան հակառակ բուրդէ թանձր ծածկոյներով ծածկուած են : Ասոնք մատակախաղ ձիեր են . երբ անձանօթ մը կը մօտենայ քովերնին , իրարու դէմ կը սեղմուին , ըստ անոնացից կերպով սրածայր ականջներնին շարժելով :

Անթիւ կրակարաններ, ջրոյն եղերքը չափակցութեամբ դրուած են , դէպ ալն կողմը ուր թերակղզին Ամու—Տարխայի մէջ կ'ընկնէ . մոխրոյն վրայ թէյի սղինձէ երկայն անօթներ կ'եռան . իւրաքանչիւր կրակարանին շուրջը խումբ խումբ մարդ իկ ժողովուած են , ամենքն ալ գոյնգոյն զգեստներ հագած , տեսքերնին թափաշական եւ ծաղրելի է . եւ մոխրագոյն թաղեայ սրածայր եւ լայն եղերքներով գլխարկներնին աւելի վայրենի կ'երևոյնեն մոխրագոյն , նիհար եւ թաւ դէմքերնին .

Մեծ նարիկէ մը կը դառնայ այս մարդոց մէջ , եւ կարդաւ կը քաշեն առանց իրարու հետ խօսելու .

Ասոնք Մէրվի շրջակայներէն եղող Ան թիւրքմէններն են : Վայրենի եւ լռակաց , ամենեւին չեն սիրեր իրարու հետ յարաբերութիւն ունենալ : Իրենց ծաւալներուն ձայնին հնազանդելով , կրօնակիցներնուն օգնութեան եկած էին , այն կրօնակիցներնուն , որոց վրայ պիտի յարձակէին նախորդ իրիկունը . օգնութեան եկած են , բայց առանց եղբայրանալու անոնց հետ՝ զոր ամեն ժամանակ արհամարհելու սովորած են . Օտտրականներն իրենց թշնամի կը համարուին , սպանութիւնն եւ գողութիւնն հաճոյքներնին եղած են . գող եւ աւաղակ աշխարհիս ստեղծումէն 'ի վեր , աննուաճելի քաջութիւն մ'ունին : Իրենց մէջ սովորութիւն է որ երբ մէկը (երկիւղ) բառն արտասանէ , անմիջապէս անոր լեզուն կը կտրեն , որովհետեւ , կըսեն , այս բառն իրենց լեզուին մէջ ունի գլուխներէն (պարսիկ գերիններ) մտած է :

Թերակղզւոյն ետեւ , մոխրագոյն , ուն , բոլորակ եւ ձուածն վրաններ , ոմանք հարթ , ոմանք ալ բարձրացած , հեռին բացավայրին մէջ կը տարածուին . Ան

Թիւրքմէնաց լանտիէն դրելէ հինգ հարիւր քայլ հե-
ռի, երեքանկիւնի վրաններ կը տեսնուին, կամ մանա-
ւանդ, աճապարանօք եղէղներէ շինուած խուղեր: Այս
վրանները ցիր և ցան սփռուած են, և ասկից անկից
աղայի մը աղիոգորմ աղաղակը կը լսուի: Այս տեղը խըր-
խըղներուն և ֆիբչաքներուն ընտրած տեղն է: Խուղե-
րուն վրայէն ուղտեր կանցնին, գլուխնին երկայն և տը-
ձև, բերաննին ալ կանաչ լորձունքով աղտեղեալ: Բոք-
րիկ ձիեր աղատութեամբ վրանաց ցիցերուն մէջ տեղ
կը պտըտին, արագ արագ չոր խոտոյ ճիւղեր ուտելով:
Թէ՛ ձիերն և թէ՛ ուղտերը թամբեալ են: Հողէ սա-
ներ, լի զանազան կերակուրներով, աստ և անդ կէտ
շիջեալ ածուխներուն վրայ դրուած են: Խըրխըները
օրուան բոլոր ժամը կը քնանան ռաքերնին վրաններէն
դուրս ձգած, երեկոյեան ընթերցայ սպասելով:

Տակաւին երկտասարդ, բայց յոտից ցլուխ պիգա-
լի աղտեղութեամբ լի կին մը վրանի մ'առջև նստած,
ցնցոտիներ կը կարկատէ. երկու մերկ աղայք, գլուխ-
նին գերծեալ, ձիու սակր մը կը կրծեն մէկ մէկ ծայ-
րէն բռնած:

Ամուի եղերքը գտնուած եղէղները յանկարծ կը
ծռին. հսկայազօր մարդ մը դէպ 'ի Խըրխըներուն բա-
նակին կողմը կ'ուղևորի յամբաքայլ, գլուխը խոնարհե-
ցուցած և մէկ կողմանէ հառաչելով, կռնակը եղե-
րանց խուրձ մը և ջրով լի տիկ մ'առած. իւր երկայն,
սև և գանգուր մօթուքը՝ որ մինչև կուրծքը կ'իջնայ,
բացաւայրին աւազը կ'աւլէ. ճակտէն ալ քրտանց կայ-
լակներ կը վաղեն. այս մարդը Պարսիկ գերի մ'է. առ-
կաւին իրեն համար հանգստութեան ժամը զարնուած
չէ, և միայն յաւիտենական հանգստութեան վայրկենին
պիտի զարնուի:

Խըրխըներուն խուղերէն ետև լիզպէքներուն բա-
նակը կուգայ: Այս բանակին մէջ մխրադոյն թաղեայ
չորեքանկիւնի վրաններ կանդնուած են: Ապիտակ ա-
պաքօշով մարդ մը այս վրաններուն միոյն առջև կը ճա-
ռախօսէ. միւս մարդիկները նստած կամ յոտին կեցած:

Ա կամ վրանաց ցիցերուն դէմ կռթնած՝ ուշագրտութեամբ անոր մօտիկ կ'ընեն, երաժշտական դործիքի մը ձայները կը լսուին :

Խըրխըներուն և Խօզպէքներուն բանակին մէջ տեղ յանկարծակի օրհասականի մը աղաղակը լսուեցաւ . Թիւրքմէներէն մին իւր քանակը Խըրխըի մը փորը մը խած էր : Վիրաւորեալն աւազին վրայ կը դալարի . և արեամբ աւազը կը ներկէ . իւր ընկերներն անտարբերութեամբ զինքը կը դիտեն . Թիւրքմէնը իւր կենդանւոյն վրայ կը հեծնայ . սակայն Խըրխը մը ձօտենալով կենդանւոյն ասպատանէն կը բռնէ :

Աւելի հեռին՝ բացառլայրն աղմկալից կ'երևի . դժբաղ նոր դունդ մը կը հասնի , և վրաններ կը կանգնէ : Նոր եկող զօրքերը կարմիր համադգեստով են , քիչ մը աւելի աղտեղիքան դիւրըմալ , և նուազ պատերազմական դիրք ունեցող քան զԽօզպէքս : Այս նոր դունդը Պաշտարայի էմիրին առաջապահ սարգէն են :

Ուրիշ բաղմաթիւ թափառականք բացառլայրին այս տեղը ժողուած են . ամենուրեք երկվարաց դուռներ և ուղտոց երկայն վզեր կրանսնուին , և աւելի հեռին մինչև այնտեղ՝ ուր երկիրն երկնից հետ կը միանայ , աւ մտայ ամպեր կը բարձրանան ոլորածոյ գծերով :

Ջերմութեան աստիճանը քիչ մը իջաւ . գետը մարը մանող արեգական ճառագայթներէն ծիրանեղոյն կ'ըլլար : Այն ատեն՝ չորս մարդ քառակուսի գորդ մը քերին և ջրոյն եզերքը տարածեցին : Այն չորս մարդոց ընկերակցող շատը Խօզպէքներ քալորակ մը կաղմեցին . երիտասարդ մը , դրեթէ տղայ , յանկարծ գորդին վրայ ցատկեց . կարմիր շապիկ մը հագած , նոյնպէս ալ կարմիր խիտարկ մը դրած էր դուռը , երկայն մազերը գլխարկին ներքեւէն դուրս կը ցցուէին , տաքերն և բաղուկները բռնորովին մերկ . խիտ գեղեցիկ և հրապուրիչ կերպարանք մ' ունէր , աչքերը փայլուն և հայեցուածն ալ դժնեայ :

Այս երկօտարդը կաքաւիչ մ' էր , որ Քեռու Օղլու Բոսուէ , բ' ըր թուրքաստանի և մինչև էնտո — Բուշի

Մէջ ալ յոյժ համբաւաւոր եղած էր . Լօղալէքները յետըս մղեց , որք խիստ մօտէն կը դիտէին զինքը . յետոյ իւր խաղերուն սկսաւ : Նախ և յառաջ ոտքերը շարժելով՝ սկսաւ յամրաքայլ յառաջել , դորդին շուրջը դարձաւ՝ շատ վարպետ ձևեր ընելով . վերջապէս յանկարծ կանկ առաւ , ետեւ ծռեցաւ , այնպէս որ զլուխը մինչև դուռին դպաւ , ամեն մարդ սկսաւ ծափահարել , կաքաւիչը կանգնեցաւ , և ծանր ու վեհ քայլով բազմոթեան մէջ մտաւ : Լօղալէքները գգուանօք և համբոյրներով լեցուցին զինքը : ամենէն հեռի դռնուղիներն ալ ձեռքերը, մաղերուն հիւսքերն և դգետտին ծայրերը կը պաղնէին . վերջը զնաց դորդին վրայ սրտակեցաւ , որուն յաջորդեցին ուրիշ կաքաւիչներ ալ, բայց ասոնք՝ առաջինէն նուազ յաջողակ էին :

Գիշերը վրայ հասաւ , և մթութիւնը բոլոր բացավայրը պատեց : Երկինքը բիւրաւոր աստղներով ծածկուեցաւ . Ամու-Տարիային վրայէն կապոյտ մառախուղ մը թռաւ , և մեծամեծ ձկունք դետին մակերևոյթին վրայ խաղալ սկսան :

Սահայն թերակղզին միշտ տխուր և միշտ լուռ էր . պղտիկ դողդոջուն հուրեր կ'երևէին և կ'աներևութանային եղեգանց մէջ , և լրենց լուսոյ ճառագայթին մէջ մեծ ստուերներ դանդաղ կերպով կը շարժէին :

Թերակղզոյն ծայրը , չորս թիւրքմէն իրենց արդէն շիջած կրակաբանին մօտ պառկած են : Ասոնցմէ մին անկողնէն ցատկեց , աչքերը բացաւ և գետին ուղղութեամբ գիշերային մթութեան մէջ նայեցաւ , որովհետեւ ուսական եղերքին կողմէն ձիոյ վրնջիւն մը լսուեցաւ . Թափառակոնք լաւ մը դիտեց և տեսաւ որ քանի մը հեծեալներ հունէն կ'անցնէին :

— Ահ , աղաղակեց , իւր ընկերին . Հիւսէին , տես : Հիւսէին ելաւ և մթութեան մէջ նայելով ,

— Մեր մարդիկներն են , ըսաւ , վերստին պառկելով . Եագուպի մատակախաղ ձին իւր նպիտակ բժէն ճանչցայ :

Զուրէն ձի մը կ'ելէր և արդէն ոմբակները շիջեալ

Յնխրոյն վրայ կը դնէր ։

— Դո՛ւ ես , Ես՛դուս , հարցուց առաջին թիւրք-
մէնը ։

— Ս. յո՛՛ ։

— Սւա՛ր կը բերես ։

— Ո՛չ . Ռուս զօրաց դունդ մը տեսանք որ այս կող-
մը կ'ուզեւորի . այս գիշեր մեր գիմացը պիտի բը-
լայ : Ստիպուեցանք վախճելու ։

Զորս թիւրքմէններն ալ ելած էին ։

— Ռո՛ւսք , ո՞ր , ո՞րչափ , ի՞նչպէս , հարցուցին միա-
բերան ։

Եագուս ուները թօթուելով

— Սպարապետը բանա՞կն է , հարցուց ։

— Հիմայ եկաւ Էմիրին «արդունե՞րն» քովէն ։

— Ես ալ հոն կերթամ ։

Եագուս հեռանալ ուղեց ։

— Սպասէ՛ , ազալակեց , առաջին թիւրքմէնը , քիչ
մը մեղի պատմէ

— Պէտք եղածն սպարապետին պիտի ըսեմ , դուք
պատրաստ եղիք , որովհետեւ վաղը պիտի պատերազ-
մինք ։

— Լա՛ւ ։

— Եագուս , հարցուց Հիւսէին , Հագուլլահ ձեռ
հերտ է ։

— Հագուլլահ սպաննեցին ։

— Սպաննեցի՛ն ուրեմն Ռուսք զձեզ տե-
սա՞ն ։

— Ո՛չ . բայց Հագուլլահ խիստ մօտեցաւ Ռուսաց
բանակին , տեսնուեցաւ եւ ուռմը մը զինքը յերկեր
կործանեց ։

— Մեռա՛ւ ինձ վճարելիք քսան թուման ։

— Արքայութեան մէջ կը վճարէ ։

— Գոնէ ձին առի՛ք ։

Եագուս պատախանել չուզեց և սկսաւ , թերակղզւոյն
միւս ծայրը կանդնուած կարմիր վրանի մը կողմն երթալ ։
Սե մատակախաղ ձին ուշադրութեամբ կը քալէր , ո՞ր

պէս զի պառկող թափառականաց վնաս չհասցունէ, Սաւ
կայն Հիւսէին իւր բոլոր զօրութեամբ պօռալով՝

— Գոնէ Հաղուլլահի ձին առի՞ք ըսաւ ։

— Ո՛հ, պատասխանեց Եաղուպ ։

Հիւսէին անմիջապէս դէնքերն առաւ, և դէպ ՚ի
քացաւայրին կողմը գնաց մրմնջելով .

— Պէտք է որ Էօղպէքներէն միոյն ձին գողնամ ։
որովհետեւ քսան թուման կորսնցունելով, պատերազմի
մէջ չեմ կրնար մասնել ։

Երիվարաց վո՛ր ջիւններն և երկու թիւրմէնաց խօսակ-
ցութիւնները քանի մը քնացող մարդիկ արթնցուցին. ան-
միջապէս միմեքոյն շուրջը բոլորուեցան և սկսան Ռուսաց
և պատերազմին վրայ խօսել ։

Եաղուպի ամբողջ գունդը ջուրէն դուրս ելաւ ։

— Հսկեցէ՛ք, աղաղակեցին հեծեալները բանակիւն,
մէջէն անցնելով, Ուռուսք կը մօտենան ։

— Հսկեցէ՛ք, հսկեցէ՛ք, կկրնեցին թիւրքմէններն
իրարու ։

Ամբողջ բանակն ոտք ելաւ . Հիւսէինի կրակարո-
նին շուրջն երեսնի չափ մարդ ժողվուեցան և սկսան իւ-
րենց հարկէն քաշել ։

— Որումպէ՛յ, ըսաւ առաջին թիւրքմէնը, տակաւ
ւին ոչ այնչափ ծէր մէկուն, հիմա գիշերը պիտի հըս-
կեմք, մեղի գիտցած պատմութիւններէդ մըն պատմէ ։

— Այո՛, այո՛, ըսին միւսները, ամենքնիս ալ
կ'աղաչեմք որ պատմութիւն մը պատմես ։

Որումպէ՛յ ժպտեցաւ և նստաւ դեռիւնը, և իւր
մօխրագոյն մօրուքը շոյելով .

— Լա՛ւ, ըսաւ, կ'սկսիմ ։

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ

Շարունակներ • ՏԵՐԻՍՏՈՏԵԼ • Բ. Եր • 446 •

Տակաւին այն վայրկեանն եկած չէր, յարում Արիստոտէլ Աթէնքի մէջ Լիկիոն անուամբ Պղատոնի յաջորդաց դպրոցին ախոյեան դպրոց մը պիտի հիմնէր։ Տեսնենք՝ թէ փիլիսոփայն ի՞նչ ազմկողից կեանք ունեցաւ։

Արիստոտէլ առաջին անգամ քսան տարի Աթէնք բնակեցաւ. վերջին տարեաներն՝ իւր աշակերտակիցներէն շատերն և ուրիշ երևելի անձինք զանիկա արդէն իբրև իրենց վարժապետը համարելով շրջագայութեան ժամանակ անոր կ'ընդերային, կ'ամբողջը կը ժողովուէին իւր ճառախօսութիւնները լսելու համար։ Արիստոտէլ այս ունկնդրաց մէջէն մէկը զոտեց, որոյ հետ միւսներէն աւելի մտերմութեամբ կա ուեցաւ։ Ասիկոյ Միսիոյ Ատարնա քաղաքին բունաւոր ներքինի Հերմիասն էր, որ Եւփայէս իւր տիրոջ մահուանէն վերջը թագաւորեց. Հերմիաս Եւփայէսի օգնած էր Պարսիկները փոքր Ասիոյ մի քանի քաղաքներէն հալածական ընելու։ Հերմիաս Ատարնա քաղաքին իշխանութիւնն առնելէն վերջն՝ անմիջապէս Արիստոտէլ իւր բարեկամին գիր գրեց զանիկա իւր ապարանքը հրաւիրելու համար։ Արիստոտէլ, որ նոյն միջոցին ճանապարհորդութիւններ ընելու նպատակ ունէր, ուսմունքը կատարեւագործելու և իւր հեղինակելիք գրոց հարկաւոր նիւթերը հաւաքելու համար, Հերմիասոյ առաջարկութիւնն ընդունեց, Միսիոյ գնաց և իւր բարեկամին ապարանքը բնակեցաւ։ Սակայն այս վերջ

նոյն ողբերգական և ցաւալի մահն Արիստոտէլի Ստար-
նայ վեճքիկ ապարանքը վայելած փիլիսոփայական հան-
դըստութիւնը վրդովեց :

Հերմիաս ոչ թէ միայն փիլիսոփայութեան և դե-
տութեանց խորը թափանցելու անյադ սէր և եռանդ-
ունէր , այլ նաև թշնամի էր սլարական բարբարոսու-
թեան . այնպիսի մեծ ձեռնարկութեան մը սկսաւ , ո-
րոյ նպատակը ծագմամբ և լեզուաւ Յոյն եղող բոլոր
ասիական ժողովուրդները մեծ թագաւորին իշխանու-
թենէն ազատել էր : Արդէն Եւփայիսի հետ Բիւթանիոյ
մի քանի պահապան զօրաց տուած հարուածն ազա-
տութեան այս դործոյն առաջին շարժումն էր : Պարսի-
կը չը ներեցին իրեն , ուստի աստ և անդ դարանա-
կայներ դրին զանկա ձերքակալելու համար : Հեր-
միաս բաւական անխոհեմ գտնուեցաւ Միդիւթի մը վրս-
տահալով . այս վերջինը Յոյն դասալիք զինուոր մ'էր ,
և Պարսից Ուլքոս կոչուած Արտաշէս Գ. թագաւորին
իշխանութեան ներքեւ մտած . ասիկա զՀերմիաս թա-
կաբէր ձգեց և թագաւորին յանձնեց , այն ալ անմի-
ջապէս խեղդեւ տուաւ :

Հերմիաս քոյր մը կամ որդեգրեալ աղջիկ մ'ունէր
Պիթայիս անուն : Արիստոտէլ զՊիթայիս կնութեան ա-
ռաւ . միայն ասիկա չեղաւ Արիստոտէլի առ իւր բա-
րեկամն Հերմիաս սիրոյ նշանը , այլ Դեւլփիսի մէջ ար-
ձան մ'ալ կանգնել տուաւ , վրան հետեւեալ արձանա-
գրութիւնը գրելով , որուն մէջ կը նկարագրէ Հերմիա-
սայ ողբերգական վախճանն և Արտաշիսի նենգութիւ-
նը . « Պարսից թագաւորներէն մին , ըսած է , աստուա-
ծոյ արդարութիւնն և ամենին սուրբ օրէնքներն ոտ-
նակոխ ընելով , այս մարդը կորսնցունել տուաւ . ըս-
պաննեց զինքը՝ ոչ թէ օրինաւոր պատերազմի մէջ և
դէն 'ի ձեռին , այլ թակարդը ձգելով , զոր նենգաւոր
և կեղծ բարեկամութեան քողով ծածկած էր » :

Դիողինէս Լայերտացի , որ հաւատարմութեամբ
պահած է իր դրոց մէջ վերոյիշեալ արձանագրութիւ-
նը , Արիստոտէլի իւր բարեկամին յիշատակին համար

չինած մէկ ուրիշ արձանագրութիւնն ալ մէջ կը բերէ : Այս վերջինն առաջինէն աւելի մեղմ է , բայց աւելի բարձր և վսեմ թէ՛ իմաստին և թէ՛ ոճոյն կողմանէ : Քնարերգական փոքրիկ հատուած մ'է . այս հատուածը բաւական է ապացուցանելու՝ թէ Արիստոտէլ փիլիսոփայական մեծամեծ ձիրքերն և կարողութիւններն ունենալուն հետ՝ ամենէն հռչակաւոր բանաստեղծից ալ կը հաւասարէր :

Դիողինէս Լայերտացի կ'ըսէ՝ թէ Արիստոտէլ երեք տարի մնաց Ատարնայի մէջ : Փիլիսոփային Միւսիոյ փոքրիկ քաղաքին մէջ այս երկայն ընաւթութիւնն իւր նպատակին չէր յարմարեր , որովհետեւ նա զխոնակաւ հետադատութիւններ ընելու համար ճանապարհորդելը կուգէր : Արդիւուեցաւ ամբողջ փոքր Ասիա ճանապարհորդելէ , վասն զի նոյն միջոցին Պարսիկք փոքր Ասիոյ դաւառաց վրայ մասնաւոր հսկողութիւններ կ'ընէին : Թերեւս հայրենասիրական նախանձով , եւս Մակեդոնիոյ կառավարութեան ընդունած հրահանդներուն զօրութեամբ , ինքն ալ մասնակցած էր Հերմիասոյ և եւս փայիսի հնարից եւ խորամանկութեանց , Հելլեններն Ասիոյ կողմերը Պարսից իշխանութեան տգաւալու համար : Դիտենք՝ թէ փիլիպպոս , Մակեդոնիոյ թագաւորը , յղացաւ այս ազատութեան խորհուրդը , որ նորա մահուանէն վերջը , Ալէքսանդրի առաջին յաղթութեանց գործն եղաւ :

Արիստոտէլի զխոնակաւ ճանապարհորդութիւնը վայրկեան մը քաղաքական պատգամաւորութեան փոխուեցաւ . ստուգիւ առիկա ենթադրութիւն է . սակայն ասիից կրնանք գուշակել և մականբերել որ Հերմիասոյ ողբերգական վախճանէն վերջը՝ Արիստոտէլ ալ հալածուեցաւ և մահու սպառնալիք եղաւ իրեն : Փիլիսոփայն հաղիւ կրցաւ ճողուպրիւ Պարսից թագաւորին հարդոց ձեռքէն :

Արիստոտէլ այս մօտալուտ վտանդէն ազատուելով , քնկերակցութեամբ Պլիթիասայ , որուն հետ ամուսնացած էր , ինչպէս ըսինք , առաջին անգամ պատահած

նաւը հեծաւ , եւ լեւորս կրկին նաւաւը կեց . Այս կըղ-
զւոյն Միտիլինէ գլխաւոր քաղաքը գնաց եւ գրեթէ
երեք տարի հոն բնակեցաւ :

Միտիլինէ՝ որ նոյն ատեն իսիստ հարուստ եւ իսիստ
մարդաշատ էր , փիլիսոփային նոր Աթէնք մը կը թուէր ,
Յունաստանի այն մայրաքաղաքը՝ ուսկից Պլատոնի մա-
հուան տարին մեկնած էր . Եղեան ծովուն յունա-
կան կղզեաց մէջ հռչակաւոր իմաստնոյն Պիտտակեայ(1),
Աղկէսոսի(2) , եւ Սափիփոյ (3) հայրենիքն գիտու-
թեանց կեդրոն մը եղած էր : Փիլիսոփայութիւնը հոն
կըծաղկէր , ինչպէս նաեւ ճարտարապետութիւնն եւ
բանաստեղծութիւնը . Արիստոտէլ Միտիլինէի մէջ կըր-
թութեան անհատնում գանձեր գտաւ , իմաստուն քա-
ղաքին փառաց ինքն ալ ձեռնասու եղաւ , քիչ ատենէն
Աթէնքի մէջ Պլատոնականութեան աւերակաց վրայ
բարձրացնելիք վարդապետութեան կամ գրութեան ա-
ռաջին դասերը հոն տալով :

Արիստոտէլի Պիթիասայ հետ միութիւնն յանհունս
երջանկութիւն պատճառեց իրեն . այսպիսի հաճոյք
մը , մեր փիլիսոփային Միտիլինէ վայելած բարոյական
ուրախութեանց վրայ աւելցած , բուական կապացու-
յանէ՝ թէ փիլիսոփային այս քաղաքն անցուցած երկու
տարին անոր կենաց ամենէն լաւագույն եւ ամենէն քաղցր
տարիներն եղան .

Արիստոտէլ Միտիլինէ թողած ատեն գրեթէ քա-
ռասուն տարեկան էր . Հաւանականաբար անկից մեկ-
նեցաւ Մակեդոնիոյ ապարանքն երթալու նպատակաւ ,
ուր Ալէքսանդրի դաստիարակութիւնը ձեռք պիտի
առնոյր .

Արիստոտէլի նոր հրաւեր եղաւ Մակեդոնիոյ ար-
քունիքն երթալու համար . Ոմանք կը կարծեն՝ թէ փիլիսոփ

(1) Միտիլինեցի Պիտտակոս Յունաց եօթն իմաստուննե-
րէն մին էր :

(2) Աղկէսոս քնարերգակ քերթող էր :

(3) Սափիփոյ նախադաս էր քնարերգակ քերթողաց մէջ :

պոս տանեւերեք տարի յառաջ, այսինքն այն թուա-
կանին, յորում Աղէքսանդր ծնաւ, Արիստոտէլի նա-
մակ գրած եւ որոյ մէջ ըսած ըլլայ՝ թէ զքեզ ապա-
գային իմ որդւոյս դաստիարակ կրկարդեմ: Տանեւե-
րեք տարի յառաջ դաստիարակ մ' ընտրել ասիկա եր-
կայն կանխատեսութեան գործ է. որովհետեւ այս-
չափ երկայն միջոցի մէջ կարելի էր որ՝ կամ թողաւո-
րը, կամ դաստիարակն եւ կամ աշակերտը մեռնէր:
Սակայն մենք այս տեղ ֆիլիպպոսի նամակը մէջ պիտի
բերեմք:

« ֆիլիպպոս առ Արիստոտէլ ողջոյն .

« Կիմացունեմ քեզ որ դաւակ մը ծնաւ ինձ: Աս-
տուածներէն կըզոհանամ ո՛չ այնչափ իրենց այս դաւակն
ինձ պարգեւելուն, որչափ այսպիսի թուականի մը
ծնանել տալուն համար. որովհետեւ կը յուսամ թէ դա-
ւակս Արիստոտէլէն կրթուելով եւ դաստիարակուելով,
դիւս-յաջորդելու արժանի պիտի ըլլայ »:

Փիլիպպոս Թեբէ քաղաքը մեծին էքամինոնդո-
սայ, որ բանասիրութեան և փիլիսոփայութեան շատ
հմուտ էր, ինչպէս նաև պատեռազմական արհեստին,
դասերով դաստիարակեալ, կրթութեան արժէքն և
յարդը կը ճանչնար: Արժանեաց տէր մարդիկ կը փն-
տուէր և կը քաջալերէր. իւր արքունիքն իմաստնոց
և հանճարի տէր մարդոց ճշմարիտ կեդրոն մ'էր: Ան-
շուշտ ֆիլիպպոսի՝ մեծ և հանճարեղ ողիններն իրեն հը-
քաւիրելն առանց քաղաքական տեսութեան չէր: Սա-
կայն ֆիլիպպոս՝ օրուննաբատակն իւր ընդարձակ կառա-
վարութեան սահմաններն ընդարձակել էր, ոչ թէ չա-
փաւոր, այլ մեծամեծ գրուատեսաց կ'արժանանայ, իր-
մէ մեծ յաջորդ մը պատրաստել տալուն համար:

Աղէքսանդր, որ տասն երեք տարեկան էր երբ
հայրը զինքն Արիստոտէլի յանձնեց, արդէն երկու դաս-
տիարակ ունեցած էր. Լևոնիդաս և Լիսիմաքոս: Այս
փերջինը թուլութեամբ իւր աշակերտին վրայ անդեցու-
թիւն ըրած չէր. իսկ միւսն ընդհակառակը խիստ էր:
Սակայն բաւական ժամանակ վերջն Աղէքսանդր վկայեց՝

Թէ Լիւնիդասայ խառութենէն օդ տած էր :

Աղէքսանդր ուժեղ զօրաւոր և առողջ մարմին մ'ուներ , որովհետև Լիւնիդաս զինքը մարմնամարդութեան ալ կը վարժեցունէր . այսպաճառաւ Աղէքսանդրի իմացական վիճակը քիչ մը զանց եղած էր . սակայն չնորհիւ Արիստոտելի՝ երկտասարդ իշխանին իմացական յիշատակն ՚ի կատարեալ ներդաշնակութեան մնաց իւր մարմնայ ուժեղութեան հետ :

Աղէքսանդր իւր տղայութեան ժամանակ մեծ և դուրսդն երևելու կիրքն և եռանդը յայտնած էր : Չէր ըներ և ոչ ալ կ'ըսէր այնպիսի բան մը՝ յորում գ'ձնութիւն և նուաստութիւն կընշմարուէր : Աղէքսանդր ցանկացող էր դովեստից , բայց և այնպէս աննշան եւ չնչին արժանեաց ընծայուած դովեստներն ալ կարհամարհէր : Այս զգացմամբ էր որ , հակառակ իւր անհամեմատելի արագութեան , ողիմպիական խաղուց ատեն , ձիարշաւի մէջ յաղթանակ տանիլը մերժեց : Երբ իւր բարեկամները հարցուցին՝ թէ ինչո՞ւ ատպարեղ չի ջաւ , անոնց սա հակիրճ բայց գեղեցիկ պատասխանը տուաւ :

« Երբեքը կ'իջնայի , եթէ իմ գէժ ոտիս և ակոյեան թաղաւորներ ունենայի » :

Այսպիսի հոգւոյ մը վրայ Արիստոտելի նման դատախարակի մը դատերը ստուգիւ չատ ազդեցութիւն պիտի ընէին : Առաջին օրերէն սկսեալ երկուքն ալ իրարմ հետ այնպիսի փոխօրինակի յարգանք կապուեցան , որ միանգամայն թէ՛ վարժապետին եռանդն և թէ՛ աշակերտին հլութիւնը կ'ապահովէր : Այսպիսի երջանիկ պայմաններով ձեռնարկուած դատախարակութիւնը գեղեցիկ արդիւնքներ արտագրեց :

Արիստոտէլ իւր աշակերտին նախանձը գրգռելու համար , Մակեդոնիոյ արքունիքը դպրոց ըրած էր : Փիլիսոփայն յաջողեցաւ իւր նպատակին մէջ , Աղէքսանդրի հոգւոյ կարողութիւնները զարգացունելով : Երկտասարդ իշխանին աշակերտակիցներն էլն կառանդը՝

Անտիպատրեայ որդին, Մարտիաս՝ Անտիգոնոսի որդին, Կալիսթինէս՝ Արիստոտէլի քեռորդին, Պաղոմէոս, Նէարխոս, Արպաղոս և Թէոփրասոս, այնպիսի մարդիկ՝ որք քանի մը տարիէն վերջը հռչակաւոր եղան, և որոցմէ ոմանք երիտասարդ իշխանին պատերազմական ընկերներն եղան իւր վասիորէն ՚ի Հնդկաստան արշաւանաց առնելու:

Արիստոտէլ Աղէքսանդրի նոյն տառնի բոլոր ծանօթ եղած գիտութիւնները սովորեցուց, ուրիշ մի քանի նոր գիտութիւններ ալ տեսցնելով առաջնոց վրայ:

Արիստոտէլի ուսուցման կերպը միայն գիտնական չեղաւ, ինչպէս որ կրկարծուի. բանասիրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, բարոյականն և քաղաքագիտութիւնը լի սովորային ուսուցման մէջ մեծ տեղ կը բռնէին, Արիստոտէլ Հոմերոսն Աղէքսանդրի կը բացատրէր, որու եռանդուն հոգին կը գրգռուէր Աքիլլէսի քաջութիւնները լսելով. Աղէքսանդր միշտ իւր հետ Արիստոտէլէն քննեալ և ուղղադրեալ Հոմերոսի մէկ օրինակն ունէր. այս օրինակն Ալեքսանդրի կոչուեցաւ, որովհետեւ Աղէքսանդր զայն ախանակուռ սակի արկեղ մէջ դետեղած էր. նոյն օրինակը գիշերն այն բարձին ներքեւ դրուած էր, որուն վրայ կը հանգչէր պատերազմականին գլուխը, դիւցազն՝ մինչև երազոց մէջ անդամ և միշտ անհանդիստ Աքիլլէսի հաւասարելու հպարտութեամբ:

Արիստոտէլ փիլիսոփայի արքունիքը բնականաբար տեսն, սկսաւ իւր Բնական պատմութեան կենդանեաց անուն գիրքը հեղինակել, որ իւր սղուոյն գլխաւոր և նշանաւոր գործն է:

Կրնանք ըսել թէ Արիստոտէլ արդէն սոյն գրոց ծրագիրը պատրաստած և թերևս անոր մի քանի մասերն ալ գրած էր, որովհետեւ փիլիսոփային քովը էր որ Աղէքսանդր բնական գիտութեանց վրայ սաստիկ սէր ձգեց, մինչև այն աստիճան՝ որ Ասիա արշաւած տառն, պատերազմին հոգէն վերջը, իւր ամենամեծ զբաղումն էր այն գաւառին հաղուագիւտ կենդանիները լինուել, անոնցմով իւր նախկին վարժապետին կենդանեաց թանգարանը հարստացնելու համար:

Արխատոտէլ երխտասարդ իշխանին՝ որ այնպիսի կառավարութեան մը վրայ պիտի թաղաւորէր, որոց սահմաներն օր քան շօր կ'ընդարձակէին, կրթութիւնը կատարելագործեց, քաղաքականութեան դասեր ալ տալով: Արդէն այս դասերը պատրաստած էր, որոգէ հետեւ չափով զփութանային՝ անոնն գիրքը Միտիլինէ եղած ատեն գրած էր:

Աղէքսանդր հինգ տարւոյ չափ Արխատոտէլէն կըրթութիւն առաւ. թերեւս ոմանք ըսեն՝ թէ ոչսչափ կարճ միջոցի մէջ ի՞նչպէս Աղէքսանդր այլ և այլ գիտութեանց խորը թափանցեց. բնութիւնն Աղէքսանդրի իւր հալարտութեան հաւասար զօրութիւն պարզեցած էր. ինչպէս մարմնոյ՝ նոցնպէս ալ մտաց դժուարութիւններուն կըտօկար. գիշեր և ցերեկ կ'աշխատէր զարմանալի յարասնութեանը, ինչպէս որ պատմութիւնը մեզ կը սորվեցունէ:

Աղէքսանդր երկայն ատեն առ իւր հոգեւոր վարժապետն խորին մեծարանք պահեց: Յաճախ կ'ըսէր՝ թէ փիլիսոփայի հաւասար երախտապարտ եմ առ Սրխատոտէլ, որովհետեւ եթէ փիլիսոփայ իրեն մարմնոյ կեանքը տուած էր, Սրխատոտէլ ալ իմացականութեան կեանքը:

Փիլիսոփայտ արժանապէս վարձատրեց զՍրխատոտէլ իւր որդւոյն տուած խնամոց փոխաբէն: Փիլիսոփայն Մակեդոնիոյ հարուստ պալատէն մեկնեցաւ, Ստագիրա, իր հայրենիքը վերստին շինելու հրամանն առնելով, զոր Փիլիսոփայտ կործանած էր: Թագաւորն ուղեց օր այս վերանորոգութեան ծախքն ինք վճարէ: Աւագ, Աթենացոց միւս քաղաքները, որ Ստագիրայի պէս մի եւ նոյն վիճակին ենթակոյ էին, իբեցնց աւերակաց մէջէն չբարձրացան:

Արխատոտէլ իւր քաղաքին նիւթական շինութեամբ չբաւականացաւ. օրէնքներ տուաւ՝ որ երկայն ատեն պահուեցան. Նիմֆէօս կոչուած մեհեան մ'ալ կառուցանել տուաւ:

Արխատոտէլ տակաւին Ստագիրա էր երբ Մակեդոն

ճացւոց եւ Յունաց մէջ Գերոնէակի(4) պատերազմը հը-
րաւարակուեցաւ, որ խիստ աղետալի եղաւ թէ՛ի՛ն եւ
նի՛թէնք երկու քաղաքաց համար, եւ գրեթէ ամբողջ
Յունաստան սարկուիծեան մէջ ձգեց: Արիստոտէլ՝ Մա-
կեդոնիայէն մեկնեցաւ, ֆիլիպպեաց սպանութենէն եւ
Աղէքսանդրի թագաւոր ըլլալէն վերջը:

(4) Քաղաք 'ի Բէռօսիս:

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Ի ԿՐԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐԵԱԼ ՀՈԳԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ

Բոլոր կը քերը մարդկային սրտին մէջ կը բողբոջին , բայց ամենքն ալ հաւասար աղդեցութիւն չունին , կամ իւրաքանչիւր մարդու մէջ սաստկութեան միւլնոյն աստիճանը չեն ներկայացներ : Ծնած ատեննիս , այս կամ ոյն զգացումը կրելու աւելի կամ նուազ զօրաւոր ըլլալայականութիւն մը կ'ստանանք . դաստիարակութիւնը , սովորութիւնը , կամքը , դէպքերը , կլիման , և ամեն ինչ , մինչև անգամ մեր առողջութիւնն և մեր խառնուածը նոյն զգայականութիւնը փոխելու կարող են : Մեր այս զգալու կարողութիւնը կերպով մը մեր բարոյական կացութիւնը կը հաստատէ : Յայտնի է բառը երբեմն զգայականութեան իմաստով կը դործածուի , սակայն երկուքին մէջ տարբերութիւն կայ . յատկութիւնն աւելի բարձր բան մ'է , կամքէն կառավարել և սովորութեամբ այլակերպեալ զգայականութիւնն է : Կրքերնիս բնածին են , այլ սակայն յատկութիւննիս զանազան միջոցներով կ'ընդունիմք :

Շատ պաշարիւն , հանդարտ , խաղաղ և անզբաղ մարդիկ կան՝ որոց մէջ և ոչ մի կիրք բուռն և զօրաւոր է . ամենեւին շարժիլ և իրենց ուրախութիւնը կամ տրտմութիւնը քիչ մ'աւելի հեռին մղել չեն ուզեր . անտարբեր , ընկերատեսց և անձնասէր են , անձնասէր՝ ոչ այնչափ իրենք զիրենք սիրելու մասին՝ որչափ ուրիշներն ատելու սովորութեամբ . առօրէական կեանք քիչ դործողութիւն և քիչ զգացում ունին , այսպիսի

մարդոց կեանքը՝ կեանք անուանելը քիչ մը դժուարին է : Եթէ այսպիսի մարդիկ ՚ի բնէ ալ խեղճ և թշուառ ըլլան , իրենց պաղարիւնութիւնը անբժշկելի է : Երբեմն ալ կիրքը ծածկուած կը մնայ մխրոյ ներքեւ թաղուած կրակի պէս : Երկայն ատեն այնպէս կը կարծեմք՝ թէ նոյն մխրոյն ներքեւ բան չկայ , կամ կրակը բոլորովին չիջեալ է : Բայց երբ անխոհեմութեամբ ձեռքերնիս հոն տանինք , կը վստասուինք :

Ոմանք ալ կարծելով՝ թէ կրքերնին բուռն և զօրաւոր են , կը խրոխտան . սակայն չեն կրնար իմանալ թէ կրից այս կարծեցեալ սաստկութիւնները տկար կամաց և անկարգ հաճոյից արդիւնք են : Այս ողորմելի արարածներն անսանձ կրից ձեռքը խաղալիկ ըլլալին ծածկելու համար , անդուլ և անդադար կը կրկնեն թէ մոլութեան մէջ մեծութիւն կայ , թէ մարդուն սիրտը բարւոյն կամ չարւոյն կողմը հակամիտած է , և թէ մեծ կրքերն անյաղթելի են : Աւելի ճիշդը խօսած կ'ըլլան , փոխանակ անհիմն են թագբութիւններ ընելու , պարզապէս ըսեն՝ թէ մեզի համար անկարելի է կրից գերի ըլլալու վիճակէն ազատիլ : Այս փոքրոգի և վատասիրտ մարդիկ կրից սաստկութիւնը զօրութիւն կը համարին . չեն հասկնար թէ կիրքը կրնայ սպաննել ըզմեզ՝ այլ ոչ յաղթել , որովհետեւ ո՛չ կամաց զօրութիւնն և ո՛չ ալ անմահ հոգւոյ արժանապատուութիւնը կշռած են . մէկ մէկ իմացական և հանճարեղ մարդ երեւիլ կուզեն իրենց բարոյական խայտառակութեամբ : Ի՞նչ ըսեմք . ՚ի հարկէ ամեն մարդու ալ մեծ կամ չնչին պաշտօն մը պէտք է , և ոչ ոք կուզէ կամ կը տիրէ անգործ ըլլալ :

Զգայականութեան՝ այսինքն միոյն աւելի սաստիկ , և միւսոյն բնաւ չզգալու մասին եղած տարբերութիւններէն զատ , մարդոց իրարմէ զանազանութեան խիստ մեծ պատճառ մ'ալ կայ . այն է մի կամ չատ մը կրից միանգամայն մարդու մը վրայ կեդրոնանալը կամ տիրապետելն ՚ի վնաս միւս կրից : Այս տիրապետութիւնը բնական կամ արուեստական է . եթէ արուեստական է՝

առժամանակեայ և ոչ տեական կրնայ ըլլալ :

Կենաց ամենէն աւելի պարզ փորձառութիւնը բաւական է ապացուցանելու՝ թէ կան մարդիկ՝ որոց մէջ կրքի մը միւս կրքերէն առաւելութիւն ունենալը բնական է : Օրինակի համար . կան ոմանք՝ որք անձնուէր ըլլալու , կան ուրիշներ ալ՝ որք անձնական շահերնին այլոց շահերէն նախադաս համարելու համար ստեղծուած են . կան մարդիկ ալ՝ որք կարծես՝ միայն զԱստուած սիրելու համար աշխարհ եկած են . ոմանք ալ միանգամայն քանի մը կիրք կը սնուցանեն իրենց մէջ . օրինակի համար՝ թէ՛ փառաց և թէ՛ շոյալութեան կրքերն . Աւաղ , ասոնք ինքզինքնիս սիրելու երկու կերպեր են , իւրաքանչիւրն ալ զմեզ մեր նպատակին կառաջնորդ են , սակայն տարբեր ճամբայներով :

Ոչ նուազ դիւրին է նաև ապացուցանելը սա՛ ալ թէ յաճախ կրքերը մեր կամաց վրայ իրենց արուեստական տիրապետութիւնը կամ իշխանութիւնը կը բանեցունեն : Քանի մը օրինակներ մէջ բերեմք :

Հայերնիքս կը սիրեմ . ասիկա մարդկային սրտին մէկ բնական յօժարութիւնը կամ կիրքն է . կը սիրեմ զայն ոչ այնչափ եռանդեամբ և այնչափ սիրով , ապահով ըլլալով թէ բնաւ չկորսուիր և անոր ապագայն զիս անհանգիստ չընէր . Բայց եթէ յանկարծ քաղաքական մրրիկներ հայրենիքս կործանման վիճակին հասցունեն , եթէ պատերազմի մեծ հարուած մը ազգային փառասիրութիւնս և հպարտութիւնս նուաստացունէ և սաստիկ վիրաւորէ , եթէ թշնամին հայրենեացս սահմաններն ասպատակէ , և յաւեր և յապականութիւն դարձունէ նորա հողը , և ամեն ուրեք մահ և սպանութիւն գործէ , առ հայրենիքս ունեցած եռանդս կը բորբոքի և սէրս կը կրկնապատկի , այն քաղցր բոցը՝ որ հանդարտօրէն կը վառէր , զարհուրելի հուր կը դառնայ : ամեն ինչ կը մոռնամ և ամենէն սիրելի շահերս կը զոհեմ , միայն հայրենեացս վտանգին վրայ խորհելու համար : Երից այս բորբոքումն այնչափ կը տեւէ՝ որչափ հայրենիքս

Յեացս վտանդը :

Մարդկային սրտին մէկ բնական յօժարութիւնն ալ է առ տարրեր սեռի անձ մը սէր զգալ : Ամեն մարդ ալ այս կիրքը կրելու ենթակայ է : Սակայն կարելի և շատ կարելի է որ հակառակ այս բնական կրից , զոր ումանք անխոհեմութեամբ բռնելու անհրաժեշտ պայման կը համարին , մարդ մը բնաւ սէր չզգայ : Շատ անգամ ալ խաղաղ , անտարրեր և ինքզինք զսպող մէկը յանկարծ կը դարձուի շլացուցիչ և հրապուրիչ առարկայէ մը :

Երբեմն անզգալապէս մեր մէջ սպրդած սաստիկ կրքով մը կը գրգռուիմք . այս կիրքն ոչ ինչ բանէ , կամ զգայարանաց յանկարծական զարթմանէն կը ծագի . սակայն արդեօք այս անմիջական վտիտութիւնն երկայն կը տեւէ . — բնաւ . — մէկ վայրկեանի մէջ ծնած ամեն բորբոքում մէկ վայրկեանի մէջ կ'անհետանայ . ոչ ինչ բանէ յառաջ եկածը , դարձեալ ոչ ինչ բանով կը կորսուի : Այս տեսակ կրքեր ամառնային մրրկաց կը նմանին , որոց սկսիլն և վերջանալը , և վերստին երկնից պալաքիլը մէկ ակնթարթի դործողութիւն է :

Եթէ կրից ուժգին բորբոքման առարկայն այնպիսի դործողութիւն մ'ըլլայ , որ կամ մեր շահերը , կամ մեր յօժարութիւններն և կամ արդարութիւնը վիրաւորէ , այն ատեն նոյն կիրքը բարկութիւն կը կոչուի :

Միայն այս սահմանը կը ցույցնէ այլ և այլ բարկութեանց բարոյական յատկութեան մէջ եղած զանազանութեան սկզբունքը :

Եթէ բարկութեան առարկայն անձնական սիրոյ վիրաւորուիլը , կամ պարտուց առ ոտն կոխուիլը կամ անարդարութիւնն ըլլայ , բարկութիւնն իւր ծագման մէջ դովելի է : Մնչուշտ , եթէ անիրաւութեան դէմ բորբոքումը ծայրայեղ ըլլայ , կրնայ գեշ զգացման փոխուիլ : Այս բորբոքումը միայն կարեկցութեան արժանի է , եթէ ալ աւելի սաստկութեան չդիմէ , այնպիսի սաստկութեան մը՝ որ ծանր լսօքեր և անվայելուչ դործողութիւններ ընել տալու կ'ստիպէ : Կամայ զատարեւութիւն ունեցողներէն և ոչ ոք բարկութեան

կրքէն աղաւ է , չվատահինք անոր՝ որ բնաւ չը բորբոքեր և չը յուզիր , չկրնալ իմանալով թէ վեհ բարկութիւններ ալ կան :

Ստուգիւ , բնաւ չենք ներեր այն բարկութեան որուն ծագումն եւ շարժառիթը չնշին շահ մ' է , եւ ոչ ալ անասնն եւ կոյր բարկութեան : Սենեկա իմաստասէրն այս տեսակ բարկութեան ձեռքը գերի խնկած մարդուն նկարագրութիւնն ըրած է . Ս.յս զարհուրելի եւ սարսափելի բարկութիւնը զմարդ անասնոց կը հաւասարցունէ եւ կը նուաստացունէ . կ'աղչեցունէ ամեն մարդ կամաց եւ մտածութեան վրայ բռնանալով : Օր մը մինչդեռ Պղատոն իւր գերւոյն դէմ բարկացած , զանիկա գանակոծել կուզէր , յիշեց յանկարծ՝ թէ բարկութիւնը զբանականութիւնը կը կուրցունէ , եւ առ Սպեւսիպպոս դառնալով , « Հարուած է գինքը , ըսաւ , ես չեմ կրնար , որովհետեւ բարկացած եմ » :

Ընդհանուր կերպով սա՛ ըսենք՝ թէ բարկութիւնը զսպելը խիստ լաւ է , իմաստնոյն չվայելէր բնութեան՝ կամաց վրայ բանեցուցած զօրութիւնն աւելցունել : Արդէն բաւական դժուարութիւն կը կրեմք հանգարտ եղած ատեննիս անգամ կրից ուժգնութեան դիմադրել : Բարկութիւնը տեսական չէ : Կ'ատեմք այն մարդը՝ որ մեր բարկութեան պատճառ եղած է . սակայն գէշն եւ ցաւալին այն է որ երբեմն առանց պատճառ և առանց շարժառիթ ունենալու կը բորբոքեմք : Եթէ կամաց զօրութիւն ունիմք , գիւրաւ կրնամք յաղթել բարկութեան կրքին . կամք չունեցող , անարդ եւ դձուձ մարդու դուրս է չնշին բարկութենէ մը բռննուիլ :

Կրքեր ունիմք՝ որ խիստ ուշ կ'արթննան եւ խիստ ուշ կը բորբոքին : Աստիճաբար արմատներն աւելի խոր են , եւ թէպէտ ըստ երեւութին ոչ այնչափ բուռն կ'երեւին , սակայն միւս կրքերէն աւելի կազդեն մեր վրայ , եւ բնաւ մեղքէ բաժնուիլ չեն ուզեր : Ս.յս ուշ արթնցող կրքերն իրարու միացած , շատ մեծ դերեր

կրիստոսական, դերեր՝ որք աւելի ողբերգական են . յիժէ խորհրդածութիւն եւ կամաց զօրութիւն չունենամք , անկարելի է այս կրից առջեւն առնուլ :

Մեր կրից մէջ բարեկամուեց եւ յարաբերութեանց ազդեցութիւնն ալ մեծ տեղ կը բռնէ , մեր սիրած մարդիկներէն օրինակ առնելով . իրենց պակասութեանց կամ լաւ յատկութեանց հետեւելու կը ջանամք , կը փոխեմք բնութիւնն իրենց հաճոյ երևնալու նպատակաւ . յանդէտս ամեն բանի մէջ ալ իրենց նմանիլ կուզեմք : Հասակն ալ նոր կը քեր կը բերէ , որք երիտասարդութեան ժամանակի կրից կը յաջորդեն , և մինչև անգամ ոմանց բարոյական կացութիւնը բոլորովին կ'ալափոխեն .

Որչափ կրից աշխարհը բնակիմք , կը տեսնեմք որ կը քերը զանազան աղբիւրներ ունին . Հայր մը որդւոյն կը պատուիրէ հպարտ մարդոց ընկերութեան մէջ չը մտնել , ասկէց հպարտութիւնը տղային մէջ կ'սպրդի . ոչինչ բան մը , չնչին պարագայ մը , խոչընդոտ մը , մեր գործարանաց կարգադրութիւնը , և երբեմն ալ մըթնօրորտին վիճակը կը բաւեն մեր կը քերը դրդուել և վերստին հանգարտեցնել . վայրկեաններ կուգան , յորս լաւ բարոյական կացութիւն ունեցող մարդիկներն անգամ կը գրգռուին , որովհետեւ կամաց անշարժութիւնն իրենցմէ կախումն չունի . Ատեն ատեն կիրք մը կուգայ մեր վրայ և դարձեալ կերթայ , առանց մեր գիտնալուն թէ ինչո՞ւ . Այսօր չնչին բարւոյ մը ետեւէ կը վազեմք , աշխատութիւն , տառապանք , և մինչև իսկ նորաստութիւն յանձն . կ'առնումք զայն ձեռք բերելու համար . առաւօտուն կելլեմք , և ահա փոքրիկ մատերնիս անգամ չարժեղ չեմք ուզեր նոյն բարիքն ունենալու համար . Ի՞նչ անցաւ . ոչ ինչ . միայն թէ հող մը միւս կողմէն փչած է . ահաւասիկ կրից որպիսութիւնը :

Լաւ կը տեսնեմք որ կը քերը մեզի կը կապուին և երբէք մեզնէ հեռանալ չեն ուզեր , ուր որ երթանք մեզի կը հետեւին . կիշխեն մեր վրայ , մեր ամեն գոր-

ծողութեանց և մտածութեանց մէջ մատն և ազդեցութիւն ունին . բայց ինչո՞ւ . ուսկի՞ց է իրենց այս զօրութիւնը . ի՞նչ իրաւամբ մեր վրայ կը բռնանան , չեմք գիտեր . չեմք ալ գիտեր՝ թէ արգեօք երկայն պիտի տուէ՞ն : Երբեմն կիրք մը զօրաւոր կ'երևի , ոչ թէ որովհետեւ ստուգիւ զօրաւոր է , այլ որովհետեւ մեք տկար եմք , և բաւական զօրութիւն չունիմք նոյն կրից դիմադրելու . Դիցուք թէ զօրաւոր ըլլայ , ի՞նչ կը հետևի ասկէց . եթէ միշտ զինքը զօրաւոր համարիմք , եթէ անոր պատճառաւ մեր բոլոր զգացումները բնաջինջ ընեմք , և մեր միտքն և կամքն իւր լծոյն հնազանդեցունեմք , այն ատեն մեք ի՞նչ կ'ըլլամք . Մեր տունը կը թողումք՝ որպէս զի օտարական մը գայ բնակի հոն . այլ ևս գործողը մեք չեմք , այլ կիրքն է՝ որ մեր մէջ կը գործէ : այն ալ կրից յատուկ եղած կերպով . այսինքն անխտիր և անկանոն : Որովհետեւ ի՞նչ է իրենց նպատակը — իրենք զիրենք յագեցունել . — ի՞նչ է իրենց բնութիւնը . — գրգռուիլ և դարձեալ հանդարտիլ . — ի՞նչ է իրենց կանոնը . — միայն իրենց հաճոյքը , եթէ իմ վրայ կիրք մը բռնանայ , ոչ միայն կամքս , այլ նաև բանականութիւնս ալ կոչնչանայ . Հոգմէն տարուած . թե թե բան մը կ'ըլլամ , առանց կողմնացուցի : Այո՛ , կըրից մեծութիւնն և սաւտկութիւնն է որ օղբերգական դերեր կ'ընծայեն :

Կրնա՞նք ենթադրել կիրք մը՝ որ ինքն իրեն երաշխաւորէ թէ չափազանցութեան պիտի չդիմէ . ասիկա անհեղեղ է , որովհետեւ կրից մէջ զիրենք բռնող ուրիշ բան չկայ , այլ միայն զզուանքն եւ յագուրդը : Ինքն իրեն թողուած կիրքը մինչեւ ծայրը կ'երթայ առանց սպասելու իւր ճամբուն մէջ . եթէ սպասէ ալ , ոչ թէ չափազանցութեան երկիւղով է , այլ որովհետեւ տկարացած կամ փոխուած կ'ըլլայ . Մեր բոլոր գործերը մի եւ նոյն ուղղութիւնն եւ մի եւ նոյն նպատակը պիտի ունենան . ո՛րչափ ցաւալի բան , եթէ մեր վրայ տիրող մասնաւոր կիրքն անձնասէր ըլլայ ,

այն ատեն , ոչ ինչ կրնայ ղմեզ սպասեցնել կամ խոչընդոտն ըլլալ մեր շահը փնտռելու անասնական ճամբուն մէջ :

Երբէք չըսենք՝ թէ աւելի վեհ կիրք մը պիտի ընարեմք : Որովհետեւ , առաջին , կատարեալպէս ճիշդ չէ ըսելը՝ թէ մեր վրայ տիրող կիրքը մեք կ'ընտրեմք . երկրորդ , կիրք մը միւսներէն նախադաս եւ նախապատիւ համարելով՝ իրեն այս վեհութիւնը տալը խիստ անբնական եւ ուղիղ բանի հակառակ բան մը , կամ մանաւանդ ցնորք մ'է : Յիրաւի , գիտնալ պէտք է՝ թէ բոլոր կրքերը հաւասար չեն , եւ թէ իրենց մէջ դասաւորութիւն մը կայ . մէկ քանիները դիտաւորապէս ղմեզ առ բարին կը մղեն , մինչդեռ եթէ միւսներուն հետեւեմք , անկարելի է որ չարայն մէջ չիյնամք : Բայց այս ճանաչումն ուսկի՞ց կուգայ մեզ . այս զանազանութեան սկզբունքն ո՛ւր պիտի փնտռեմք . արդեօք նոյն իսկ կրքերն ուսանելնուս մէջ . բնաւ ամենեւին : Երբքերը միայն իրողութիւններ են եւ ամենքն ալ հաւասար կերպով օրինաւոր են , եթէ միայն ղիրենք քննելու ըլլամք , որովհետեւ ամենքն ալ մեր բնութենէն յառաջ կուգան : Ուրեմն եթէ կրից մէջ խտրութիւն կը դնեմք , եւ կը ճանչնամք թէ մէկը միւսէն աւելի լաւ նպատակներ ունի , պատճառն այն է որ սկզբունք մ'ունիմք , որով թէ՛ կրքերը կը զանազանեմք իրարմէ , թէ՛ կը ճանչնամք , եւ թէ զանոնք կանոնի մը կը հնազանդեցունեմք : Յաջորդ թուով այս սկզբունքը քննեմք :

ՔԱՆԱՍՏԵՂ ԾՈՒԹԻՒՆ

Ի ԳԱՐՈՒՆ

Բնութեան ո՛վ ժըմիւ , քաղցր աւետարեր
 Քեւ բոլոր խայտան եւ Թըռչունք յեթեր .
 Արծակին լեզուաց կաշկանդեալ կապանք .
 Ո՛վ Թէ դու , գարո՛ւն , մեզ լիցիս հրրճուանք :
 Զբիբս յածեալ շուրջ զերեսօք 'ի խինդ ,
 Ըղծիցիմեր լըրումն դու ես կշտապինդ .
 Ասա՛ մեզ , աղէ՛ , ասա՛ ըզհողմոյն .
 Փըքաբեր դահնի սահելոյ տարւոյն .
 Կամ ըզդառնաշունչն ասա՛ ըզծրմեռ .
 Որ սարսուռ փըքաց տայր մեզ 'ի նուէր .
 Մինչ ըզկենսաբեր քոյոյ գալստեան ,
 Զարշալոյս տեսին՝ ընդ՝ երկրաւ սուզան .
 Քեւ այո՛ , գարո՛ւն , Թո՛չնոց դայլայլիկ ,
 Յունկըն հընչեցաւ պարկեշտ եւ գողտրիկ .
 Ծաղկանց քաղցրահոտ 'ի մեր յըռնգունս .
 Ի քէն հաւատամք շնչել ըզբուրմունս .
 Հրաշագեղ ճառոց տեսիլ ճաղկազարդ .
 Յուշ մեր նախահօր առնէ ըզդրախտ ,
 Եւ սոխակին ձայն , հովտաց քընարին .
 Շարժէ զսրտից Թեւ երգել զհայրենին .
 Տըխուր յիշատակ եւ փառաց նըշխար :

Ի դառն արտասուեաց ղողեալ 'ի տաճար :
 Թռչունք սիրալից կախ զոստովք ծառոց ,
 ձռուողեալ անդուլ 'ի ձայն քաղցր երգոց ;
 Խնդրեն յարարչէն զինչ որդի ' Բօրէ
 Հայնայնեւ գոգցես պարգեւն 'ի յերկնէ .
 Անտառք առլըցեալ յերգոց եւ յօրհնից ,
 Քեզ ձօնեն մաղծանս , քե՛զ, տէ՛ր, բընաւից :

ՍԻՄՅՆ ՏՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Ժառանգաւոր աշակերտ

Ս. ՂԵԼՈՆԴԵԱՆԵՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

ՍՈՍԿԱԼԻ ԳԻՇԵՐ ՄԸ

Ամերիկացի Շէրման զօրապետին բանակէն բաժնուած զօրական մ'իւր Միսիսիբի գետոյն եղերքէն մինչև Սալամանա ըրած երկար և տաժանելի ճանապարհորդութեան մէջ պատահած և իւր օրագրին մէջ անցուցած գէպքերէն քաղուած մ'առնելով՝ հետևեալ սոսկալի գէպքը կը հաղորդէ Նիւ-Եօրք Թալլը լրագրոյն։

« Ամբողջ օրը, կ'ըսէ, կիղիչ արեգական տակ ընթացքնիս կը շարունակէինք. փոշեաց թանձրութենէն մթնոլորտը մթնցաւ և պահ մը զիրար տեսնել անկարելի եղաւ։ Պարտասեալ և ուժաթափ, միայն մեր քաջասիրտ զօրապետին խրախուսանօքը կը քաջալերուէինք, որոյ հոգատար խնամքը չուրացուիր։ Փոքր անտառներէ անցած ատեննիս կը ցանկայինք անոնց հովանւոյն տակ սակաւիկ ինչ հանգիստ առնուլ։ Վերջապէս մեծատարած դաշտ մը մտանք՝ որ մեզնէ քիչ հեռաւորութեամբ ճահիճով մը չըջապատուած էր, ուր բազմաթիւ գեռուններ կը լուացուէին և կարծես ճահիճին դարչահոտութիւնը շնչելու համար երբեմն ժանտատեն սիւղ զլուխնին վեր կը վերցունէին։ Անընդհատ յառաջ կերթայինք. Շէրման իւր յաղթական ընթացքը կը շարունակէր մինչև յովկէան։ Ո՛չ ճահիճ, ո՛չ անտառ, ո՛չ դաշտեր և ո՛չ լեռներ կարող չէին իւր ընթացից արգելք ըլլալ։ Իրիկուան դէմ մեր բանակէն շատ մարդիկ յետս մնացին, ես ալ անոնց խառնուեցայ. և ուրովհետև չէի կրնար յառաջ երթալ, ուստի գիշերը բա-

անկէն երկու կամ երեք մղոն հեռի կը գտնուէի և
 ճամբաս շարունակելու անկարող վիճակի մէջ : Վախնա-
 լով թէ մի գուցէ կատաղի անասնոց կամ թունաւոր
 զեռնոց մատնուիմ՝ չհամարձակեցայ դետնի վրայ նըն-
 ջել . այլ մերձակայ փոքրիկ անտառը մտայ և կաթիլ մը
 տրտի խմելէս վեջը՝ մադլցելով ճամբուն մօտ ծառի մը
 վրայ ելայ , որմէ քիչ հեռաւորութեամբ եղեգնուտ ու
 մօրացեալ ջրով լեցուն ճահիճ մը կար . Այս ծառոյն
 ոստերուն մէջ ծածկուեցայ և ինքզինքս չիյնալու ա-
 պահով վիճակի մը մէջ դնելէս վերջը՝ սկսայ քնանա-
 լու պատրաստուիլ . Անգգալապէս զգայարանքներս կը
 թմրէին , աչքերս կը փակուէին և ինքզինքս կապու-
 րիչ քնոյ մը կը յանձնէի : Հազիւ թէ երեք չորս ժամ
 քնացայ , և ահա՝ ծառին տակէն վտանգալից աղաղա-
 կի մը ձայն լսեցի . բացի աչքերս , գետինը նայեցայ ,
 և այնպիսի ահաւոր դէպքի մը վկայ եղայ , զոր երբեք
 չեմ մոռնար . և որոյ տխուր յիշատակը ցայսօր անպատ-
 մելի սոսկումս կազդէ ինձ . Ընկերներէս մին կենդա-
 նոյն օձերէն լափիղեալ ծառոյն տակ կը գտնուէր .
 հարկաւ ծառն ելնելու ջանք ըրած պիտի ըլլայ , բայց
 տկարութենէ գետինը փռուած . ո՛հ . . . ի՛նչ սար-
 սափելի տեսարան . . . լուսինը՝ որ լրման մէջ էր՝
 այնպիսի պայծառութիւն մը կարձակէր՝ որ կարծես
 թէ ցերեկ էր , իւր ճառագայթները զեռնոց շարժման
 հետ խառնուելով՝ կարծես թէ ամբողջ ճահիճը կեն-
 դանութիւն առեր էր . սողուններն երփն երփն գոյ-
 ներով զարդարեալ բլուրը կը յառաջէին , խոտերուն
 վրայէն սողալով իրենց որսին մօտեցած ատեննին ձե-
 տերնին լուսնոյ ցոլքերէն կը փայլէին . այս ամենուն
 բականատես ըլլալով երկիւղէս արինս երակացս մէջ
 առեցաւ : Հոն տարածուած էր թշուառ զօրականն՝
 որ այնքան ճակատամարտներու մէջ մտած և այնչափ
 մղոններ ճանապարհորդած էր և որ հիմայ կիսով չափ
 օձերուն կերակուր կըլլար . Այս ժանտատեսիլ սողուն-
 ներէն մի քանին փոքրիկ բայց բազկի թանձրութեամբ
 և բոլորչիութեամբ իրենց լայնաբաց ծամելեօք զը-

լուսը կը լաիէին, գլխարկը ծամծմելով պատուելէ յետոյ մինչև ուղեղն հասած էին, արդէն աչքերն ու աչկանջները կերած էին և ողորմելի արարածը կենաց վերջին շնչոյն հետ կը կռուէր: Մարդու հասակէ բաւական մեծ սև օձ մը զգեստներուն տակէն զօրականին մարմնոյն մէջ մտած՝ իւր գլուխը մինչև տառապելոյն քերանը կերկնցունէր. 'ի զուր կաշխատէր բոլոր մարմինը կուլ տալ, որովհետև արդէն յայնչափ ուռեցած էր կերած աղիքներով:

Միևնոյն տեսակի ուրիշ օձերու բազմութիւն մ'ալ տաից և սրունից մանրով կ'զբաղէին. նը փորձէի տեղէս շարժիլ և աղաղակ հանել, այլ ընդունայն. անյաղթելի սոսկումէ մը անդամալոյծ եղած էի. հրացանս շտկեցի և սողնոց շեղջին վրայ պարպեցի. մարդու մտով ուռուցեալ անհեղեղ օձ մը զինւորակցիս մարմնոյն վըրայ գալարեցաւ, անմիջապէս ժխտները մահն հօտէն հրապուրեալ վրան յարձակեցան: Ճահիճէն ու անտառէն ելնող օձերուն վերջը չէր գար. կը լսէի անոնց տուելուն և սողալուն ձայնը, չոր խոտերու և տերևներուն շրշիւնը, ոստերուն իրար շփուելուն և ջուրց ծախման ձայնը, և կը խորհէի՝ թէ այդ գազաններն ո՞րչափ տխուր կերակրոյ կաճապարէին: 'Դարձեալ հրացանս շտկեցի, ո՛չ այնչափ զինւորակիցս ազատելու յուսով զի նա շնչասպառ եղած էր, ո՞րչափ վրէժխնդրութեան համար. Ուրիշ օձ մը վիրաւորեցաւ և կիսամեռ՝ կատաղութեամբ և մելեգնութեամբ լի իւր դեղին և ապակէնման աչքերն յիս դարձուց. կոտորածը կը շարունակուէր. պատառոտեալ զգեստները մարմինէն մերկացեալ էին, հազարաւոր սրածայր լեզուներ արիւնը լիզած էին և թունից ազդեցութիւնը դիակին վրայ հետքեր ձգած էր. Սևանիշ և անհեղեղ գլխով նուրբ ու երկայն օձ մը տեսայ՝ որ մոլեգին ուրախութեամբ մը իր երկժանի խայթոցը զօրականին սրունքներուն և զիստերուն մէջ մխեց, որպէս թէ հին վրէժխնդրութիւն մը լուծելու համար. զինւորակցիս մարմնոյն վըրայ մինչև անգամ կտոր մը միս չմնաց. քանդակադոր,

Յի մը գրիչը չէր կրնար այնպէս մաքուր յղկել մարմա-
քին մը՝ որչափ այս դժբաղդին ոսկորներն յղկուած էին
սողնոց պնդաներուն տակ, ոտքին մատները, ոտքերը,
սրունքները, կողերը, ձեռքերը, աչքերը, քիթը, ա-
կանջներն ու գլուխն այնպէս կրծուած էին որ պար-
զապէս յատուկ յղկուելու յանձնուած ոսկորներու կը նը-
մանէին. գետինը թափուած արիւնէն և ո՛չ իսկ կա-
թիլ մը կար:

Այս սոսկալի տեսիլը նկատելով կիսամեռ եղայ, և
չկրնալով աչքերս հեռացնել այսպիսի տեսարանէ մը՝
կուզէի վախճանը տեսնել. իրաւցնէ օձերուն իրարու
հետ ըրած կռիւը նկատելը սոսկալի էր. բաւական ժա-
մանակ վերջը կտոր մը միայն մնաց, զոր անյագութեամբ
յափշտակելով իրարմէ՝ զիրար կը խածնէին. Բայց երբ
իրենց որսը բոլորովին սպառեցին և սկսան իրենց խայ-
թոցներն իրարու դէմ գործածել, այն ատեն իրենց
սուկը, արագարագ շարժումներն, իրենց դիւրաթեք
մարմնոյն մանուածոյ շրջաններն այնպիսի պատկեր մը
կընծայէին՝ զոր ո՛չ լեզու կարող է պատմել և ո՛չ նկար-
չաց գրիչը նկարագրել:

Ժամէ մ' աւելի այս տեսարանը դիտելէս և օձե-
րուն իրարու հետ ըրած արիւնաշաղախ պատերազմը նը-
կատելէս յետոյ՝ մտածեցի թէ իմ վրաս ալ պիտի յար-
ձակէին, եթէ տեղս գիտնային. արդէն հրացանս
պարպած ատենս դիտած ըլլալով՝ անոնց սուր աչքե-
րով ծառին ճիւղերուն կողմը նայելնին՝ հիմայ ալ նոր
յարձակում մը կը յուսայի: Այս երկիւղալի և ոսկորնե-
րս դողացնող խորհրդով դրաղած ատենս, տեսայ որ
թխատիպ և խոշոր օձ մը իւր ծամելեաց մէջ մնի կտոր
մ' առած կլանելու մօտ էր. միւս օձերը վրան յարձա-
կեցան, նա անոնցմէ փախչելու հնար չը գտնելով դէպ
'ի ծառը վազեց, և կոճղին շուրջը պտտելով՝ արա-
դութեամբ սկսաւ 'ի վեր սողալ, իւր ետեւէն ուրիշ օ-
ձերու բաղմունքիւն մ' ալ գալարելով կը յառաջէին:
Փախչող օձին վիթխարի մարմնոյն մանուածապատ շըր-
ջաններն՝ հանգոյցներով՝ իրար միացած չլթայի մը կը:

նմանէին . և այնչափ արագ կը շարժէր որ իր ծամելիքէն կտոր մը միս ինկաւ :

Այս տեսարանը զիս յուսահատցուց եւ ինքզինքս կորսուած համարեցայ . սուրս հանեցի պատեանէն , և երբոր դադանն իմ կեցած ճիւղին վրայ գալարել կուզէր՝ ի մի հարուած գլուխն երկուք ճեղքեցի . դիակն որպէս թէ ահագին դժորդմամբ գետինն ինկաւ եւ իրեն հետ առաւ տարաւ նաեւ միւս օձերն ալ . լուսնոյ պայծառութեամբ կրցայ տեսնել ժանտատեսիլ գլխոյն դժորտըկիլը , խածած մսին բերնէն իյնալն , արեան կայլակներուն եւ դեղին թոյնին յերկիր թափուիլը :

Այս բանը զիս ազատեց , որովհետեւ սողուններն այլ եւս իրենց մտադրութիւնը իմ վրայ չդարձուցին , դէպ ՚ի ճահիճն ու անտառը քաշուեցան . բարեբախտաբար իրենց չոր տերեւներուն եւ մարգերուն վըրայէն սողալուն եւ ինքզինքնին ճահիճին մէջ նետելէն յառաջ եկած ջրոց ճողիւխնին ձայնը կը լսէի : Բոլորովին լռութիւնը պատեց . սակայն չէի համարձակիր ջըլուսցած ծառէն վար իջնալ . արեգակը հորիզոնին վրայ տեսածիս պէս հրացանս լեցուցի , սուրս մերկացնելով՝ բերանս առի եւ դետինն իջայ , ուր տարածուած էին զինուորակցիս սալտակացեալ ոսկորները : Այս աղիողորմ տեսարանին չկրնալով այլ եւս գլխմանալ՝ փախայ . եւ ամեն մէկ քայլափոխիս այնպէս կերեւնար ինձ թէ օձերու լէդէոն մ' ետեւէս կուգար : Վերջապէս բանակէն ետ մնացող զինուորները փնտռող խումբ մը հեծեալգորաց պատահեցայ , որք զիս վերջին աստիճան տկարութեան մէջ տեսնելով առին եւ բանակը տարին :

ՎԵՀԱՆՅՈՒՆԻՆ : Յովսէփ Բ. Աւստրիոյ կայսրն օր մը պարզ հագուած մէկ սպասաւորով մը կառքով առաւօտեան չրջագայութիւն մ'ընելու գնաց Վիէննայի չրջակայները . քաղաքը վերադարձած ատեն յանկարծ անձրևի բռնուեցաւ :

Տակաւին քաղաքէն հեռի էր , երբ հետեակ զի-

նուոր մը կռապանին նշան բրաւ կառքը կեցուցնելու
 « Պարոն , ըսաւ զինուորը կայսեր , արդեօք քաղաքա-
 վարութեան հակառակ կ'ըլլայ եթէ ձեր քով նստելու
 տեղ մ' ուզեմ . կարծեմ անհանդիստ պիտի չըլլաք ,
 որովհետեւ մինակ էք կառքին մէջ . համազգեստս տա-
 կաւին այսօր հագայ , պիտի աղաոտի : — Լաւ , ըսաւ
 կայսրը , հրամայեցէք . ուսկից կուգաք : — Բարեկամի
 մը տունէն , ուր լաւ նախաճաշիկ մ' ըրի : — Ի՞նչ լաւ
 բան կերաք . — գուշակեցէ՛ք . — Ի՞նչ գիտնամ , թե-
 րեւս գարեջրէ թան մը . — աւելի լաւ . — շատ-
 — աւելի լաւ . — մսան որթու . — ատկէց ալ աղէկ ,
 կ'ըսեմ ձեզի . — այլևս չեմ կրնար գուշակել , թերևս
 փափան մը . — այո , գուշակեցիք :

Որովհետեւ քաղաքին կը մօտենային , և անձրեւը կը
 շարունակէր , կայսրը հարցուց թէ ո՞ր փողոցը կը բնա-
 կի , որպէս զի կառքը մինչև հոն երթայ . « Պարոն , ը-
 սաւ զինուորը , ըրած բարութիւննիդ չափազանց է , կը
 վախնամ որ . . . — Ոչ , պատասխանեց կայսրը , ո՞ր է
 ձեր փողոցը , Զինուորն իւր բնակութեան տեղն իմացը
 ներս , ուզեց ճանչնալ թէ ո՞վ է այն , որմէ այսչափ պա-
 տիւններ կ'ընդունէք . « Հիմայ ալ , ըսաւ Յովսէփ , դուք
 գուշակեցէ՛ք թէ ես ո՞վ եմ : — Պարոնը անշուշտ զին-
 ւոր է . — ո՛չ . — տեղակալ . — աւելի մեծ . — զօրապետ—
 ատկից ալ մեծ . — գնդապետ թերևս . — աւելի մեծ , կ'ը-
 սեմ ձեզ . զինուորն ընկճեալ կերպով , — թերևս զօրաց
 ընդհանուր հրամանատարը . — ատկէց ալ մեծ . — ահ ,
 Աստուած իմ , կայսրն է . — նոյն ինքն , ըսաւ Յովսէփ ,
 կայսերական նշանները ցուցնելով զինուորին . Զինուորը
 շուարեցաւ , աղաչեց որ կառքէն վար իջնելու հրաման
 տայ . « Ո՛չ , ըսաւ Յովսէփ , կառքը մինչև ձեր դրան
 առջև պիտի երթայ » .

Թ. Գ. Գ.

ԱՌԱՔԵԼ Մ. Ա. ՇԱՐԱՊԻԱՆԵԱՆ

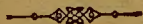
Թոշակատու Աշակերտ

Ս. ՂԵԼԱՆՂԵԱՆԵՎ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ

ՅԱՐՄԱՅԻ Ի ՏՊԱ. Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԱՑ

ՅՈՅՍ Ը կերելի ամիսն անդամ մը 64 երեսէ բաղկացեալ
տետրով մը : Գինն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
արծաթ մէճիտիէ : Վեց ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճի-
տիէ առանց ծախուց ճանապարհի :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցիլ յանուն խմբագրութեան :

ՄՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ. Գրալատառ եղբարք Գալաֆեան, Զաքմաք-
ճըլար եօգուշու
ԲԵՐԱ. Ծխալատառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան, Տօղրու եօլ
պարագան, Թիւ 173
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ. Մ. Յովհաննէս աղա Եղըճեան
ՊԱՐՏԻՋԱԿ. Մ. Յարութիւն աղա Մ. Կարապետեան
ԱՏԱԲԱԶԱՐ. Պ. Արմէնակ Յ. Երամեան
ՊՐՈՒՍԱ. Մ. Ստեփան աղա Թանկերեան
ԿԵՅՎԷ. Ազարիկ աղա Մ. Յ. Երամեան
ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ. Թորգոմեան ընկերութիւն
ԿԱՐՍ. Մկրտիչ էֆէնտի Էհրամճեան

